

DÎROK

AMADEYÎ

3

2020/2021

AMADEKAR

Ev pirtûk ji aliyê Komîteya
Dîrokê ve hatiye amadekirin.

LÊVEGER

- _ Komîteya Şopandinê
- _ Komîteya Fotoşopê
- _ Komîteya Redekteyê

Ev pirtûk ji aliyê Saziya Minhacan
ve, wek pirtûka wanedayînê, ji bo
dibistanan hatiye pejirandin.

NAVEROK

BEŞA 1	7
KAPÎTALÎZM.....	8
RAPERÎNÊN GELAN (1)	13
RAPERÎNÊN GELAN (2)	16
ŞOREŞÊN RIZGARÊYANETEWÎ (1).....	20
ŞOREŞÊN RIZGARÊYANETEWÎ (2).....	23
BANDORAKAPÎTALÎZMÊ LI ROJHILATANAVÎN Û KURDAN.....	27
BEŞA 2	31
REWŞAKURDISTANÊ DI SEDSALA 19'AN DE.....	32
SERHILDANA BABANAN (1806- 1851).....	35
SERHILDANA SORANAN (1830-1837).....	38
SERHILDANA BEDIRXAN BEG (1842-1847).....	42
DI SEDSALA 19' AN DE SERHILDANÊN GEL.....	46
SEDEM Û ENCAMÊN TÊKÇÛNA MÎRNIŞÎNAN	49
LI KURDISTANÊ TÊKÇÛNA MÎRAN Û BERXWEDANÊN BIRÊBERTIYA ŞÊXAN	53
SERHILDANA ŞÊX Û BEYDULAHÊ NEHRÎ	56
ALAYÊN HEMÎDÎ Û DIBISTANÊN ÊLAN	59
BEŞA 3	63
ŞERÊ CÎHANÊ YÊ YEKEM	64
TÊKÇÛN Û HILWEŞÎNA OSMANIYAN ADI ŞERÊ CÎHANÊ YÊ YEKEM DE.....	68
PEYMANÊN KU LI DJÎ KURDAN HATINE	70
ÇÊKIRIN (1)	70
PEYMANÊN KU LI DJÎ KURDAN HATINE	73
ÇÊKIRIN (2)	73
REWŞAKURDANA PIŞTÎSALA 1920'AN.....	76
ŞERÊ RIZGARÊYANETEWÎ Û AVAKIRINA KOMARÊ.....	79
BEŞA 4	83
RAPERÎNA KOÇGIRÎ.....	84
KOMELEYA AZADIYÊ.....	88
SERHILDANA ŞÊX SEÎD.....	91
SERHILDANÊN DIN ÊN DI DEMA KOMARÊ DE	96
SERHILDANA AGIRIYÊ.....	99

KOMKUJÎ Û SERHILDANA DÊRSIMÊ.....	103
ŞERÊ CÎHANÊ YÊ DUYEM.....	108
BEŞA 5	113
ROJHILATÊ KURDISTANÊ.....	114
KOMARAMEHABAD	118
BAŞÛRÊ KURDISTANÊ DI DEMA ÎNGILÎZAN DE.....	121
BAŞÛRÊ KURDISTANÊ DI NAVBERA	125
1945-1975'AN DE.....	125
DERKETINA NETEWPERESTIYA BAAS	130
BEŞA 6	135
ROJAVAYÊ KURDISTANÊ.....	136
ALÎKARÊYA KURDÊN ROJAVAYAJÎ BO	141
SERHILDANÊN KURDAN.....	141
TEVGERAAZADIYA GELÊ KURD.....	143
BELAVKIRINA WANEYAN LI SER SALAXWENDINÊ	149

BEŞA 1

- * KAPÎTALÎZM
- * RAPERÎNÊN GELAN (1)
- * RAPERÎNÊN GELAN (2)
- * ŞOREŞÊN RIZGARÊYA NETEWÎ (1)
- * ŞOREŞÊN RIZGARÊYA NETEWÎ (2)
- * BANDORA KAPÎTALÎZMÊ LI ROJHILATA NAVÎN Û KURDAN

KAPÎTALÎZM

Pênaseya kapîtalîzmê:

Kapîtalîzm, ne tenê pergaleke ku xwe dispêre desteserkirina berhemên zêde ye, ew bi xwe bingeha tevahiya pergalên desteserker û talankirinê ye, ango pêkhatinên desthilatdariyê ye. Geger mirov tenê wê bi pîşesazîyê, fêdeya herî zêde, hilberîna hemdem û bazarê bide nasîn, mirov dê were xapandin. Navê pergalekê ye, şêweyên herî pêşketî yên mêtinkarî û zordestiyê bi kar tîne. Pergaleke ku civak xistiye ‘rekeha hesinî’ û dîl kiriye. Bîrdozî û pratîka zorê ye ku gihaştîye şêweyên herî berfireh ên qirkirinê.

Rawestgeha herî dawî ya ku nûjentîya kapîtalîst gihaştîye wê, mêtinkariyêke bêsinor e. Ji dervebûna civakê û jiyaneke ji derveyî mirovahiyê ya ji hovîtiyê wêdetir e. Pergala kapîtalîst, rê li ber talana xwezayê vedike. Ji teoriyê wêdetir, diyardeyek e ku rojane bi awayekî pratîkî pêk tê. Ya herî rast ew e ku divê mirov kapîtalîzmê weke nexweşiyeke civakî ya kujer nas bike, mîna; mezinbûna girêkeke civakî ya cureya penceşêrê binirxîne...

Sedemên Derketina Kapîtalîzmê:

Civakê pêvajoya xwe ya dîrokî ya herî dirêj, bi komkirin û nêçîrvaniyê derbas kiriye. Piştê jî ji komkirinê derbasî çandiniyê û ji nêçîrvaniyê jî derbasî lawirvaniyê bûne. Bi van raboriyên herî mezin ên dîrokî, gund ava kirine û bajar damezirandine. Civaka mirov, çandbûn û civakbûna xwe ya herî mezin, di vê demê de jiyaye. Ev jiyana girêdayî gundan hatiye bipêşxistin. Çalakiya bingeîn a aboriyê çandinî û lawirvanî ye.

Ya ku zagonên civaka xwezayî bi bin xistin, dewleta ku temenê wê 5000 sal e. Dewleta ku bi darê zorê, dagirkerî û desthilatdariyê derketiye. Nirxê cewherî yê civakê jî, ji rê derxistiye. Ev pêkanîna li dijî civakê, di dîroka mirovahiyê de bûye jirêderketina herî mezin. Jêdera xerabiyên civakê, dewlet e. Di wateya giştî de mirov nikare weke kapîtalîzmê, şîrove bike, lê bêyî dewletê, pêkhatina kapîtalîzmê jî, ne gengaz e. Di vê wateyê de dewlet, carinan kapîtalîzm bixwe ye û carinan jî paşperdeya wê ye.

Hegemonya kapîtalîzmê ji sed sala 16'an ve weke pergaleke cîhanî dest pê dike. Di dîroka mirovahiyê de şer, talankirin, komkujî, mêtîngerî û xerabkirina xwezayê tu carî bi qasî çarsed salên dawî nehatine dîtin. Têkiliya vê yekê jî bi pergala hegemonîk re heye. Bêguman heman erdnîgarî dîsa bûye dîdevana têkoşînên mezin ên dijber. Sedemên derketina kapîtalîzmê ev in:

1. Rasyonîzm:

Her kes dibêje ku kapîtalîzm di derketina xwe de, roleke sereke dide rasyonîzmê. Ev jî rêbaza hizirîna desthilatdarên rojavayî ye ya ku dibêje: Rojava mejiyê xwe bi kar anî û Cîhan ava kir. Ev nêzîkatî li hemû civakên din, weke ku di herkîna dîrokê de mafê xwe jî mejî nestandibin, dinêre. Bêguman ev nêzîkatî jî rastiya civaka rojhilat a ku dergûşa mirovahiyê bû, dûr e.

Civaknas Max Weber (Maks Vêber), rêola protestantî ya xiristiyaniyê, weke rêola ku ji kapîtalîzmê re zemîna hişmendî amade kiribe û rê dabe kapîtalîzmê, bi nav dike. Ev şîrove jî para wê jî rastiye gelek e, ji ber ku sincê protestantiyê sincê xiristiyaniyê yê herî qels e, lewra rê jî kapîtalîzmê re hêsan kiriye. Reformasyona protestantiyê bandoreke sereke li çarenûsa Serdema Nû ya Ewropayî kiriye. Protestantiyê derketina kapîtalîzmê hêsan kiriye û derbeyeke mezin li katolîkiyê daye. Ji bo tevahiya gunehên kapîtalîzmê, protestanî têra xwe berpirsiyar e, ji ber ku civak bê parastin hiştiye. Li ku derê protestanî mezin bûbe, li wê derê kapîtalîzm jî gelekî bi pêş ketiye. Bi awayekî bi rola Hespê Troyê jî bo kapîtalîzmê rabûye.

2. Ekonomîzm (aborînasî):

Di herkîna dîrokê de diyar dibe ku cureyekî nû yê aboriyê derketiye. Ev aborî jî bi demê re veguheriye desthiladariyê. Ev şêwe li gorî xwe bazarê berfireh dike û ji bajar êdî serdestiyê li gund dike. Kapîtalîzmê girêdana di nava civakan de bi ol û rêgezên sincî xiste asta duyem û destê xwe danî ser maldarêya civakê. Bi awayekî veşartî serdestî û talankirin di bin qalikê îdeolojiyê de nixumand. Vê yekê bandor li bazarê kir û derfetên pêlîstina bi buhayê pêdiviyên civakê pir bûn û li şûna selefê êdî bank, qoçan (sened), pereyên kaxezî û kargehên mezin bi pêş ketin. Êdî pergala talankirinê ya bi navê aborêya kapîtalîst, civakên cîhanê yên nû û yên kevin û xakên wan kirin mêtîngeh û ji nû

ve kirin kole. Tevahî dewletên wê demê bi rêya deyndayînê bi xwe ve girê dan, şerên herî hov ên dîrokê meşandin, li ser civakê hegemoniya xwe sepandin û bi nixrên wê lîstin. Di pêşketina vê hişmendiyê de şêwazên nûjen derdikevin. Mîna: Fînansa Kapîtal (dema ku bi rêya pereyan pere tên qezenckirin). Di vê demê de keda mirov namîne; hin kaxez dikevin borsayê, hin kes bi milyaran qezenc dikin û hin kes jî bê pere dimînin.

3. Têkiliya Kapîtalîzmê bi Desthilatdarêya Ramiyarî û Dadweriyê re:

Şanişîna Îngilistanê zû bi zû têk neçûbû. Sedema vê yekê ew bû ku hêmanên kapîtalîstê hem deyn dabûn şanişînê, hem jî bi şanişînê re pîşesaziya keştiyan a çûnûhatinê çekiribûn. Li ser hêza bejahiyê zêde ranewestiyabûn û giraniya xwe bêhtir dabûn hêza deryayî. Vê yekê rêya biserketînê ji wan re vekir. Di vê pêvajoyê de du bûyerên girîng ên stratejîk rû dabûn:

- 1.** Şanişîna Îngilistanê û eyaletên Hollandayê bi şêwazê kapîtalîst, giraniya xwe da modela dewletê ya ji nû ve xwe bi rêxistin û çalak dike. Dewletên bi vî rengî dibin mînakên pêşî yên ku birêkûpêk bacê berhev dikin û budceyê bi awayekî hevseng parve dikin. Bi hêzên xwe yên deryayî yên serkeftî, hêzên deryayî yên Spanya û Fransayê têk dibin. Serwerêya wan a li Okyanosa Atlesê û paşê jî li Deryaya Spî, çarenûsa şerên mêtîngeriye diyar kir. Serberjêrçûna Fransa û Spanyayê jî bi vî awayî dest pê dike. Guhartinên nû yên ku di desthilatdarêya Îngilistan û Hollandayê de çêbûne, çarenûsa aborêya kapîtalîst diyar kiriye. Ev yek jî ji ber tundiya ramiyarî ye ya ku li ser aboriyê pêk hatiye. Tiştên ku bajarên Îtalyayê nikarin tê de bi ser bikevin, bajarên London û Amsterdamê tê de bi ser dikevin.
- 2.** Awisturya, Fransa û Spanyayê dixwestin modeleke mîna ya Romayê ava bikin. Ev yek berovajî erkê ramiyarî yê Hollanda û Îngilistanê bû. Şanişîna Îngilistanê bi lez ji vê xwestekê xilas bûbû. Çavê wê ne tenê li Ewropayê bû, lê belê dixwest serweriyê li cîhanê tevî bike. Di çarçoveya biserketina pergala kapîtalîst de, rêjîmên dewletên Spanya, Fransa û Awisturyayê ji bo bibin şanişînên nûjen (monarşî), gelek guhartin pêk anîn. Lê bi pêngava

monarşiyê re nakokî gelekî zêde bûn. Ji ber nakokiya di navbera bajar û gund de, tevahiya civakê serî hilda. Van serhildanan karîbû bi tena xwe bêhinê li van monarşiyên biçîkîne. Ji ber ku Hollanda û Îngilistanê bi awayekî veşartî destek didan rikeberan, rê li ber gelek şoreşan vedikir.

4. Cihên Derketina Kapîtalîzmê:

Ev pergal li peravên bakur û rojavayê Ewropayê û li girava Îngilistanê bi ser ket. Kapîtalîzmê meşa xwe çarsed salan di asta pergala cihanî de berdewam kiriye. Bajarên Îtalyayê nîkarîbûn di vê pergalê de bi ser bikevin. Di dawiya sedsala 16'an de Amsterdam û London bi ser ketin û sedemên vê yekê jî ev in:

1. Ji ber dûrbûna Îngilistan û Holendayê, şaristaniyên kevînar zû bi zû negihaştin wan û dema ku gihaştin wan jî bi rewşeke xerab û bi derengî bû.
2. Her sê hêzên mezin ên Ewropayê (Spanya, Awisturya û Fransa) ji bo desthilatdarêya xwe li Ewropayê bikin, li dijî hev şer dikirin.
3. Bi qasî bajarên Îtalyayê bi çavê metirsiyê li wan nedihat nêrîn û bi hêzeke yekbûyî bi ser wan de naçin.
4. Ji belavbûna reformasyona li bakurê Ewropayê re pêşengî dikirin.
5. Ji ber ku li peravên Okyanosa Atlesê ne, di bazirganiya dûr û nêz de xwediyên derfeteke mezin in.
6. Tevahiya çanda daringî û rewanî ya bajarên Îtalyayê ji xwe re girtin.
7. Çanda daringî û rewanî ya feodalîzmê li wan deran qels û lawaz bû.
8. Ji ber ku negihîştine feodalîzmeke bihêz a ku karibe pêşî li kapîtalîstbûna çûnûhatin, cotkarî û pêşesaziyê bigire, li gelek herêman şaristanî cara pêşî bi renekî kapîtalîstîk hatin bipêşistin.

Em dikarin hejmara van sedemên bandorker hîn zêdetir bikin, ji nêz ve tîkiliya van sedeman bi rewşa erdîngarî, ramiyarî û stratejî re heye. Kengî ev rewş bi mercên civakî re bibe yek biserketin jî mi-soger dibe.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Kapîtalîzmê bi kurtasî veke.
2. Çima rêola protestantî rola sereke di derketina kapîtalîzmê de lîstîye?
3. Bandora kapîtalîzmê ya li ser civakê, çi ye?
4. Aborêya kapîtalîst çawa veguheriye şêweyekî desthiladar?
5. Çima kapîtalîzm li bakur û rojavayê Ewropayê derket?

WANE 2

RAPERÎNÊN GELAN (1)

Şoreşa Îngilîstanê:

Ev şoreş, di sala 1648'an de li ser bingeha olî û bîrdozî pêk hatiye. Di civaka Îngilîstanê de hem li hemberî desthilatdarêya qraltî û hem jî li hemberî serdestiya dêrê, bertek zêde bûne. Gelê îngilîz ku di bin bandora her du serdestiyan de dijî, ji bo ku ji vê çewisandinê rizgar bibe, li riyê derketinê digere. Bûrjûwaziya îngilîzan jî dixwaze serdestiya xwe pêk bîne. Bûrjûwaziyan bi vê armancê, xwestekên gel ên ji bo azadiyê, ji bo berjewendiyên xwe bi kar anîne. Serhildana ku bi rêbertiya Cromwell (Kromwêl) pêş ketiye, di sala 1648'an de bi ketina qraltiyê re serkeftin bi dest xistiye. Dêra îngilîzan, ji dêra katolîk cuda bûye û dêra xwe ava kirine. Di vê demê de jî bûrjûwaziyê xwe bi sazî kiriye.

Şoreşa Amerîkayê:

Parzemîna Amerîkaya Bakurî, di bin mêtîngerêya dewletên Fransa û Îngilîstanê de bû. Îngilîstanê di salên 1756 û 1763'yan de li hemberî dewleta Fransayê, li Amerîkayê serkeftin bi dest xistiye. Lê belê di encama van şeran de ji aliyê aborî ve Îngilîstanê tengasiyên mezin jiyaye. Ji bo ku van tengasiyên mezin derbas bike, li ser gelên Amerîkayê bacên giran pêk anîn. Ev gelên ku ji ber van bacan ketin pêxirtengiyê, kongreyekê çêdikin. Ev kongreya bi navê Philedelphia (Fîledelfiya) di sala 1774'an de pêk hatiye. Di vê kongreyê de, biryara serhildanê derdikeve. Fransaya ku li hemberî Îngilîstanê têk çûye, biryarê dide ku wê piştgirêya serhildanê bike. Di sala 1783'yan de ev serhildan digihêje serkeftinê. Belavoka mafê mirovan a yekem jî di vê serdema serhildanê de hatiye nivîsîn.

Şoreşa Fransayê:

Fransa bi salan bi qraltî hatiye birêvebirin. Qraltî û dêr, derdorên serwer ên Fransayê ne. Gelê Fransayê ku bi salan di bin çewisandinê de jiyaye, li hemberî rizandin, şer û bacên giran, hatibû rewşeke wisa ku nikaribe debara xwe bike.

Ji salên 1700'î û şûn de Fransaya ku ketiye lêgerîna pergala bîrdoziyêke nû, li rêya azadiyê digerêya. Guherîn û lêgerînên zihnî yê bi pêşengtiya Voltaire (Voltêr), Montesquieu (Montêskiyu) û bi teybetî ji

Jean Jeak Rousseau (Can Cak Roso) gelê Fransayê di bingeh de bandor kiriye.

Di vê serdemê de bûrjûwaziya Fransayê jî li rêya pêkanîna desthilatdarêya xwe digere. Lê belê weke di şoreşên din de jî astengiya li pêşiya vê desthilatdariyê jî, qraltî û dêr hebûn. Bûrjûwaziya ku berjewendiyên xwe di nava berjewendiyên civakê de vedişêre, xwestiye ku dirûşme û xeyalên civakî yê bi navê azadî, biratî, wekhevî bi kar bîne. Lê belê bûrjûwazî piştî şoreşê, digihêje armancên xwe.

Gel, li hemberî pergala serdest, rêxistinbûna xwe ava dike. Di 14'ê Tîrmeha 1789'an de li nêzî Parîsê bi ser zindana Bastîlê ya ku girtiyên ramyarî tê de ne, digirin û bi vî awayî şoreşa Fransayê dest pê dike. Serhildana ku di demeke kurt de gihaştibû milyonan, bi serkeftinê ve encamdar bûye û qral ji text anîne xwarê. Di encama vê şoreşê de parlemena Fransayê tê avakirin, qral daxistin û li şûna wê pergala komarê dest pê dike. Encama vê ya herî girîng, ragihandina hilweşîna pergala feodalîzmê ye.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Şoreşa Îngilîstanê, di kîjan salê de û li ser kîjan bingehê pêk hatiyê?
2. Gelê îngilîz, di bin bandora kê de jiyane?
3. Îngilîzan, çi kirin ku ji tengasiyan rizgar bûn?
4. Xwesteka bûrjûwaziya ku berjewendiyên xwe di nava berjewendiyên civakê de vedişêre, çi ye?
5. Encama Şoreşa Fransayê ya herî girîng, çi bû?

WANE 3

RAPERÎNÊN GELAN (2)

Raperînên 1848'an:

Kapîtalîzma ku weke dirinde tê zanîn, di sedsala 19'an de bi lezeke bêsinor berbelav dibe. Di heman demê de di navbera çîna serdest a bûrjûwaziyê û derdorên din ên civakê de nakokî û ji hev qutbûnên kûr hene.

Ji Şoreşa Fransayê û pê de hema bêje Fransa dibe navenda têkoşînên civakî. Em dibînin ku bandorên raperîna li Fransayê rû daye, belavî hemû Ewropayê dibe. Raperîna Lyonê ya di sala 1830'î de bi daxwazên civakî yê bingeşîn pêk tê. Lê bi şeweyekî pir bixwîn rû da û bûye yekemîn raperîna berfireh. Lê belê raperîn ji aliyê encamê ve belavî qadên pir berfireh bûye û di astekê de gihaştiye encamê, raperîn di sala 1848'an de pêk hatiye.

Bi daxwazên weke; ji bo mafê dengdanê, kêmkirina dema karkirinê ku bibe 10 saet û ji bo pergaleke demokratîktir, rêzeraperîn rû didin. Ji van a yekem, di 24'ê Sibata 1848'an de li Parîsê pêş dikeve. Piştî, belavî tevahiya Ewropayê dibe. Ev raperîn, li bajarên diyar ên Ewropayê ku pişesazî lê bi pêş ketiye, bi pêş dikevin. 13'yê Adarê li Viyanayê, 18'ê Adarê li Berlînê dijberî pêk tê, 10'ê Nîsanê li Îngilîstanê Çartîstan xwepêşandanên mezin pêk tînin. Di destpêka gulanê de jî teqîna raperînên gel li Îtalyayê pêk tê. Li gel vê, gelên Ewropayê li rojhilat jî ji bo xwe rizgarkirina ji pergala serdest, rabûne ser piyan. Gelên bindest (Çek, Xîrvat, Bûlgar, Sirp) ên ji gelên Slav, ku di bin desthilatdariyên weke; Polonya, Macarîstan, Rûsya û Awîstûryayê de jî ji bo azadiya xwe di rewşa raperînê de bûn.

Ev raperînên ku li hemû navendên Ewropayê pêk tên, encamên herî berbiçav li Fransayê digirin û bi van raperînan re:

- * Li Fransayê dengdayîna giştî tê pejrandin.
- * Dema kar, tê daxistina deh saetan.
- * Di dîroka Fransayê de serdema 2'yan a komarê, dest pê dike.

Komîna Parîsê (18'ê Adara 1871):

Lûwîs Bonapartê ku biraziyê Napolyon Bonapart e, ji bo ku bigihêje sînorên dema apê xwe, di 19'ê Tîrmeha 1870'yî de şer li hemberî Al-

manyayê dide destpêkirin. Ev şerê ku di 6'ê Tebaxê de dest pê kiriye, di 2'yê Îlonê de ji ber sedema binketina Fransayê bi dawî dibe. Fransa, bi binketina xwe ya şer re di dîroka xwe de sêyem dema komarê di sala 1871-1940'î de dibîne. Almanya, di şer de serkeftinê tenê bes nabîne û Fransayê dagir dike. Bi vê ve girêdayî, hikumet gel bi çek dike. Di çileyê 1871'ê de Fransa xwe radestî Almanyayê dike.

Piştî radestbûna Fransa û ragihandina agirbestê jî parêzvanên netewî vê agirbestê nas nakin û Parîsê li hemberî almanan diparêzin. Ji ber vê yekê, hikumet ji bo şikandina vê berxwedanê, artêşa Fransayê rê dike ser wan. Lê ew leşkerên ku ji bo tepisandina berxwedanê çûne jî, tev li nava refên berxwedêran dibin.

Birêveberêya Parîsê, dikeve destê berxwedêran. Hikumet, bi hemû saziyên dewletê ve neçar dimîne ku Parîsê berde. Piştî ku tevahiya bajar di 18'yê Adara sala 1871'ê de ket destê berxwedêran, karê destpêkê tê kirin, dibe çêkirina hîlbijartineke ku tevahiya gel deng bi kar bînin. Di encama hîlbijartina 21'ê Adarê de Konsîla Komunê ya ku hatiye destnîşankirin, ji karker heta rojnamevanan, reformvan heta komarvan û radîkalan, jakoben heta anarşîstan hemû derdorên civakê nûnertiya xwe tê de dibînin.

Ji bo serokatiya konsîla komunê jî, Louis Aguste Blanqui (Liwîs Agust Blankwî) hatiye hîlbijartin. Komîna ku 16'yê Adarê hatiye avakirin, 28'ê Adarê tê ragihandin. Di demeke kin de zagona binge-hîn wiha tê amadekirin:

- * Rakirina darvekirinê
- * Rakirina leşkerêya neçarî
- * Rêvekirina ji bo jêbirina hemû deynan
- * Sererastkirina heqdestê erkdarên giştî
- * Derxistina dêrê ya ji yekdestiya dewletê û giştîkirina malên dêrê.

Gengeşekirina gel, der barê jiyana xwe biryar standin û pergaleke ku biryara standiye xwe bi xwe pêk bîne. Ev pergal jî ji aliyê hêzên serdest ve ji ber ku weke hîlbijêreke hêzên hundir û derve li dijî komînê dibin yek, hêzên weke Almanya û Fransa yên pergala kapîtalîst, li dijî vê sazûmaniya ku li ser hîmê nirxên komînal bilind dibe, wê bi hev re tevbigerin û êrîşên dijber pêk bînin. Her du artêş, di 2'yê Nîsanê de wê li dijî komîna Parîsê dest bi êrîşan bikin. Berxwedêran,

bi derfetên xwe ve li dijî artêşên dewletê têkoşîn kirin. Di 28'ê Gulanê de bi bin dikevin. Parîs, dîsa dikeve destê dewletê, gelên ku tev li berxwedanê bûne, hemû di komkujiyê re tèn derbaskirin, tê payîn ku 30 hezar mirov hatine kuştin.

Di encama serpêhatiyên komîna Parîsê de nêrînên sosyalîstan ên der barê rêbazên şoreşê tèn guhartin. Nêrîna Marks a li ser dîktatorêya proleterayê, piştî vê şêwe digire.

Dema ku hêviyên pêlên şoreşa nû weke tê xwestin çenebûn, Marks vedigere Londrayê, kapîtalîzmê dixê ber lêkolînê. Ceribandina xebata wî ya navnetewî, xebateke civakî bû, komanîstên Alman (Marks û Engels) jî di nav de ku dewleta netew bingeh digire û bi şêweyekî vekirî binketina xwe pejirandibû. Di teorêya bi binxistina kapîtalîzmê de waneyên bi bername, rêxistin, stratejî û biplan dihatin diyarkirin. Her ku çû li hemberî civaka kapîtalîzmê deriyên nûjentiye vedibe, pêşesazîti û netewdewlet rewa tê dîtin û ji yekdestiya aboriyê par standin çêdibe. Sedema bingehîn a serneketina şoreşa sedsala 19'an şaşîtiyên wan ên têgihaştina desthilatdarî û netewdewletê bûn. Di çareserêya pîrsgirêkên civakî de weke tişteke sereke, hatina ser desthilatdariyê armanc digirtin, armanca wan a yekem a di bernameya wan de tenê bidestxistina desthilatiyê ye. Tevahiya şêwazên berxwedanê, girêdayî vê perspektîfê kirin. Lê ya rastî, desthilatdarî bi xwe; bê azadî ye, newekhevî ye û li dijî demokrasîyê ye.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Fransa kengî dibe navenda têkoşînên civakî?
2. Raperîna Lyonê ya di sala 1830'î de çawa pêk hat?
3. Raperîna yekem a di sala 1848'an de li ku bi pêş dikeve?
4. Ji bo ku Louis bigihêje sînoren dema apê xwe, çi kir?
5. Çima şerê li hemberî Almanyayê, bi dawî dibe?

WANE 4

ŞOREŞÊN RIZGARÊYA NETEWÎ (1)

Şoreşa Çînê:

Li dijî nûjentiya kapîtalîst, her tim têkoşînên gel û netewan bi pêş ketine. Bi taybetî, di sedsala 20'an de li hemberî nûjentiya kapîtalîst, ji bo rizgarêya netewan têkoşînên mezin hatine bipêşxistin. Armanca van têkoşîn û berxwedanan; rizgarkirina xwe ji bin desthilatdarêya dewlet û hêzên mêtînger û dewletên serbixwe ava bikin. Ev şoreş, bi berxwedana gelên bindest û keda beşên karker ve hatine bipêşxistin. Ji wan cihên ku di destpêkê de ji Şoreşa Cotmehê bi bandor bûye, Şoreşa Çînê ye. Piştî nivê duyem ê sedsala 19'an û pê de pêşbazîya li ser bazara Çînê diwartir dibe. Di van deman de kapîtalîzm li Çînê bi pêş dikeve. Li ser Çînê, ji berê ve Japonya, Îngilîstan û Fransayê di rewşa pêşbazîyekê de bûn. Bi vî aliyê xwe ve mirov dikare Çînê weke “mêtîngerêya hevbeş” bigire dest. Destpêkê di sala 1911'an de bi komîteya Sun Yat Sen li hemberî serdestên ji derve, piştî Partiya Komînîst a di bin pêşengîya Maw de hem li hemberî dagirkerêya Japoniyayê û hem jî li hemberî xanedanên hundir têkoşînên gel tîr birêvebirin û di gihînin encamê. Bi vî awayî, şoreşa Çînê pêk tê.

Di serî de ji taqîkirina Rûsya û Çînê bigire heta taqîkirinên sosyalîzma pêkhatî, di rastiye de bi aşkerekirina xwîna nû ya nûjentiya kapîtalîst, dereng nema. Armanca yekem a tevgerên rizgarêya netewî, ew bû ku di demeke zû de xwe bigihînin lûtkeya serkeftina nûjentiye û bi vî awayî, jiyana xwe ya bi coş pêk bînin.

Şoreşa Çînê, weke pêkhênerê herî baş a pêşesazîti û netewdewletê ye. Ji bo ku bi birêveberêya nûjentiye re were zêdekirin, mînak herî baş a vê yekê ye. Bi pêkanîna şewaza nûjentiye ve di hîzîre ku di sedsala 19'an de şoreşê pêk bîne. Nûjentiya Çînê, serkeftina rojhilatnasiye ye.

Tevî ku berjewendiyên radestbûna vekirî, yan jî girtî dizane, xwe radestî nûjentiye dike. Weke mînak: A ku vê rastiye pênase bike, bi qasî Çînê hevrikî bi dest nakeve. Bi taybetî, ne bi saya dahûrandina dewlet û desthilatdariye ramana ku li ser navê derdorên kole, kedkar, çîn û gelên din tevger dikir, bû sedem ku bi qasî tê xwestin negihêje tevna xwe ya bîrdozî û ramyarî. Bi têkoşîneke teng, aborêya desthi-

latdarêya şêwaza komplotiya dewlet û feraseta dewletê xerab kirin û ji nû ve ava kirin, ji kapîtalîzmê re bi qasî lîberalîzmê xizmet kir. Rastiya Çîn û Rûsan, vê taybetiyê bi awayekî baş ronî dike.

Şoreşa Cezayîrê:

Cezayîr 1954-1962 mêtîngeheke Fransayê bû. Şerê serxwebûna Cezayîrê ya li hemberî dagirkerêya Fransayê, di bin pêşengiya Eniya Rizgarêya Netewî de pêş ket. Ev têkoşîna ku li hemberî Fransayê bi pêş ket, Eban Remezanê ku bi komployekê hate kuştin, pêşengiya wê dikir. Di şerê heşt salan de ku di wê demê de şêniya Cezayîrê 9 milyon bû, di şeran de bi qasî 1,5 milyon kesî jiyana xwe ji dest didin. Gelê Cezayîrê di 1 ê Tîrmeha 1962 yan de bi referandûmekê, bi yekîtiya dangan ve biryara serxwebûna xwe digirin. Ehmed Bin Bela, dibe yekem serokomarê serbixwe yê Cezayîrê. Êdî Fransa nikarîbû mêtîngerêya xwe ya li Cezayîrê bidomîne û neçar dimîne ku vê rewşê bipejirîne.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Armanca têkoşîn û berxwedanên gelan, çi bû?
2. Şoreşa Çînê, çawa hat bipêşxistin?
3. Kapîtalîzm, kengî li Çînê pêş dikeve?
4. Bi çi awayî, Şoreşa Çînê pêk tê?
5. Bi kurtasî, Şoreşa Cezayîrê veke.

WANE 5

ŞOREŞÊN RIZGARÊYA NETEWÎ (2)

Şoreşa Vîetnamê:

Vîetnam, ji sala 1858'an ve dikeve bin dagirkerêya Fransayê. Di dema Şerê Cîhanê yê Duyem de Hîtler di sala 1940'î de dikeve Fransayê. Di heman demê de Japonya jî, dikeve Vîetnamê û vê bi Fransayê jî dide pejirandin. Vîetnamî, di vê demê de destpêkê li hemberî japonan dikevin nava berxwedanê. Berxwedana ku di sala 1940'î de dest pê kiriye, di sala 1945'an de bi serkeftina Vîetnamê ve bi dawî dibe. Di 2'yê Îlona 1945'an de ji aliyê Ho Şî Mîn ve Komara Demokratîk a Vîetnamê tê ragihandin.

Piştî rizgarbûna ji dagirkerêya japonan, di dorê de dagirkerêya fransîzan tê. Şerê ku di Kanûna 1946'an de dest pê kiriye, Giyap, bi jîrêya xwe ya di şer de ya ku di şerê Gulana 1954'an de bi êrîşa Diyan Biyan Fo nîşan dide, şer bi dawî dibe. Di encama nîşandana serkeftina gel, di konferansa Cinêvê ya 1954'an de biryar tê girtin ku Vîetnam weke bakur û başûr bibe du parçe. Li başûr, Komara Vîetnamê tê damezirandin. Giyap, di sala 1960'î de bi armanca alîkarîdayîna Eniya Rizgarêya Netewî ya Vîetnama Başûr, bi armanca ji nû ve rêxistinîkirinê, yekîneyên artêşa gel a Vîetnamê dişîne başûr. Hêzên DYE'yê bi 500 hezar leşker li Vîetnamê diman û hemû cureyên teknîkê di destê wan de hebûn. Li hemberî vê hêzê, hêzên Vîetnamê di bin fermandarêya Giyap de di dawîya şerekî demdirêj û zehmet de mafê xwe yê azadî û serkeftinê bi dest dixin. Vîetnam, di sala 1976'an de bi giştî ji destê mêtîngeran tê rizgarkirin û dibe komareke yekgirtî.

Şoreşa Hindistanê:

Ji ber xaknîgarêya xwe ya stratejîk, bûye welatekî wisa ku mêtînger li ser wê şerê parvekirinê bikin. Herî dawî ketiye bin mêtîngerêya Îngilîstanê. Li hemberî Îngilîstana kapîtalîst, aboriya berê hilweşiyaye, pîşekar tune bûne û civak bi tevahî di gundan de mabû. Ji aliyê kastan ve bingeha pergala aboriyê tê valakirin û berhemên erzan bi ramanên lîberal û azadîxwaz ên îngilîzan ve di nava hindiyan de tên belavkirin. Bi vî awayî, pergala kastê derbe xwariye.

Piştî ku Îngilîstanê zimanê fermî kir îngilîzî, ji aliyê raman ve bingeha guhartinê tê amadekirin. Di encama vê tengezariyê de gel bênavber

serî hildide. Lê ji aliyê Îngilîzan ve bi xwînê dihatin çewisandin. Li gorî şîroveyên Marks, Hindistan û gelê Hindistanê; tenê dikare di encama şoreşeke karkeran a li bajarên mezin, yan jî encama şerekî de wê karibe li hemberî mêtîngeran bigihêje rizgarêya xwe. Bi pêşengiya Gandî, şerê serxwebûnê tenê di nava çîna navîn de û bi hêza çîna gundiyan ve dibe ku pêk were. Serkeftina şoreşê, tenê bacên xwê yê bédad ên Îngilîzan û bi boykotkirina berhemên tekstîlê yê Îngilîzan ve wê were pêkanîn. Ger tevgera Gandî ya ku li ser bingeha bêyî zorî yekîtî çêkirin nebûna, têkoşîna serxwebûnê tenê pir bixwîn rijandinê dikare çêbe. Dema ku Îngilîzan nas kir ku nikarin pêşiya bûyerên 1947'an bigirin, biryara ji welat veqetîne girtin... Di Hezîrana 1948'an de Hindistan digihêje serxwebûna xwe.

Şoreşa Kûbayê:

Ev şoreş, navê serhildana tevgera 26'ê Tîrmehê ya şoreşgerê Kûbayî Fîdêl Kastro ya li dijî dîktatorê Kûbayê Fulgensiyo Batista, tê naskirin. Serhildan, di navbera salên 1953 û 1959'an de çêbûye.

Di 26'ê Tîrmeha 1953'yan de komên di pêşengiya Fîdêl Kastro de avêtin ser polîsxaşeya Moncada ya li Santiyagoyê. Serdegirtin bi ser neket. Gelek kesên ku tevlî serdegirtinê bûne jiyana xwe ji dest dan, ên sax jî bi Kastro re hatin girtin. Di sala 1955'an de Fîdêl Kastro bi şeweyekî mişextî derbasî Meksîkayê dibe. Şoreşgerên di bin fermanarêya Kastro, di 25'ê Mijdara 1956'an de bi keştiyeke biçûk a bi navê "Granma" ku tê de cil, xwarin, çek, amûr û hin pêwîstiyên leşkerî yê pir kêr bi hêviya pêkanîna şoreşê, ji Meksîkayê bi rê ket û berê xwe da Kûbayê. Piştî rêwîtiyeke 7 rojan, 82 şervan çawa ku gava xwe avêtin Kûbayê, rastî êrîşekê hatin. Pir ji wan hatin kuştin. Ên mane jî xwe gihandin hev û gihaştin Sîera Maestrayê. Sîera Maestra, bû biryargeha bingeşan a mezinbûna artêşa partîzan. Şervanên Kûbayî, di 14'ê Çîleya 1957'an de cara yekem êrîşeke serkeftî li ser garnîzona leşkerî ya li ber Çemê Rio De La Plata li dar xistin. Ji vê û pê de artêşa partîzan her ku çû mezin bû. Di bin fermanarêya Kamîlo Siyênfugos, Rawul Kastro û Çî Gîvara de yekîneyên nû hatin sazîkirin û şerê partîzanan li herêmên nû belav bû.

Bahoza şoreşê li hemû welat digerêya. Hêz û enerjîya hikûmeta Batista jî her ku diçû diqediya. Hikûmetê li Siyera Maestrayê dest bi

êrîşa dawî kir. Lê belê ev êrîş jî bi ser neket û bû êrîşa dawî.
Êdî gel, li cem şoreşê bû. Di vê navberê de artêşa di bin fermanarêya
Çe Gîvara û Kamilo de ber bi bakurê giravê ango ber bi Havanayê ve
bi pêş ket. Batîsta, şansê xwe yê dawiyê lîst û ragihand ku bila hil-
bijartinên serokomariyê werin kirin û ew ê tevî hilbijartinan nebin.
Lê belê gel hilbijartin bojkot kir û ev pêşniyar nepejirandin... Şer ji
du eniyan ve berdewam dikir. Yekîneyên girêdayî Fîdêl li Orientê,
yekîneyên girêdayî Çe jî ber bi herêma Las Vêgasê ve diçûn, rêyên
çûn û hatinê dihatin girtin, hêzên batîstiyên her ku diçûn tengezar
dibûn.

Di 1'ê Çileya 1959'an de li Siyera Mestrayê Fîdêl, bi dirûşmeya
“hemû desthilatdarî û destûr a milletê serhildêr e” gelê Kûbayê vex-
wend greva giştî. Di heman rojê de Batîsta reviya Amerîkayê. Ji ber
vê yekê, artêşa partîzan a girêdayî Fîdêl, ji greva giştî sûd wergirt û
bêyî ku rastî derbeyeke tenê jî werin, ket Havanayê. Bi vî awayî, dîk-
tatorêya bixwîn a Batîsta ku di sala 1952'yan de ji aliyê Amerîkayê
ve hatibû ser desthilatdariyê, bi dawî bû. Serkeftin bû ya gelê Kû-
bayê.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Komara Demokratîk a Vîetnamê ji aliyê kê ve û di kîjan salê de tê ragihandin?
2. Di encama çî de biryar tê standin ku Vîetnam bibe du parçe?
3. Kengî Vîetnam dibe komareke yekgirtî?
4. Şoreşa Hindistanê, bi kurtasî veke.
5. Bi çî awayî, dîktatorêya bixwîn a Batîstayê ji aliyê Amerîkayê ve hatibûserdesthilatdariyê?

WANE 6

BANDORA KAPÎTALÎZMÊ LI ROJHILATA NAVÎN Û KURDAN

Dema ku ingilîz hatin Rojhilata Navîn sê navendên xwe di rêya kompaniya Hindî ya Rojhilat re li Izmîr, Besra û Mûsilê çêkirin. Şaneşîna Ingilîstanê serbazên leşkerî dişandin van navendan da ku agahiyan di derheqê herêmên girêdayî van navendan de kom bikin. Mînak; hejmara herêma Colemergê çî qas e; çend xitiyar in û çend ciwan in herwiha çend hesp, çêlek, bizin... wan hene da ku aboriya wan nas bikin. Li vê herêmê çend êl hene, rêola wan çî ye, ji kîjan nijadî ne, di nava wan de çî pirsgirêk hene, çî çek li gel wan hene, kesên ku dikarin çekan hilgirin çend in, rêyên ku diçin ber bi van herêman de hene an jî na, ji van êlan dikarin bi kîjanan re têkiliyan bi pêş bixin? Bi vî awayî raporên gelekî berfireh dinîvisandin û dişandin navenda parêzgerên mêtîngehan a li Îngilîstanê. Li vê navendê ramiyarêya ku wê li mêtîngehan bihata meşandin dihat plankirin. Ji ber vê yekê çaxa kapîtalîst ji bo gelê kurd bûye çaxeke jixwedûrketinê. Pirsgirêka kurd a bi civakên çîndar ên berê derketî û nîşandayîna pêşketinê, di serdema kapîtalîzmê de êdî bûye reşegirêkek. Bi qasî guftûgoyên weke "heyîna kurdan heye, an na» bikin, hatine mandelkîrin (înkarkîrin), ji mafên herî mirovî-gerdûnî heta pîvanên demokratîk, hemû azadî û mafên jiyânî yên kurdan hatine desteserkirin. Sedema kûrbûna pirsgirêka kurdî, bi ketina kapîtalîzmê ya Rojhilata Navîn ve girêdayî ye. Di sedsala 19'an de, bandorên kapîtalîzma ku bilind dibe, li Rojhilata Navîn xwe dane der. Gelên di bin desthilatiya Imperatorêya Osmanî de, bi bandora aliyên netewperest, ketine şerên serxwebûnê. Van bûyeran di sala 1830'î de li Yûnanistanê dest pê kir û bi rêzê li Sirbistan, Romanya, Bulgaristan û Albanyayê berdewam kir. Bi vî awayî, ev gel gihiştin serxwebûna xwe.

Di vê navberê de, dewleta Osmanî bi hin listikên hevsengiyê yên weke kapîtalîzmê bipejirîne û biçe reforman, an jî li ber xwe bide û li hemberî wê helwesteke tund nîşan bide, xwestiye hebûna xwe berdewam bike.

Dema ku li aliyekî dixwestin Imperatorêya Osmanî li ser lingan bigirin, li aliyekî din, di serî de Îngilistan û dewletên emperyalîst, bi

polîtîkayên xwedîderketina li xirîstiyanan li Rojhilata Navîn, tev gerêyane. Kurd tecrîd kirin û bi vî awayî weke hêzeke dijber ji bo ku Imperatorêya Osmanî bi emperyalîzmê ve were girêdan, bi kar anîne. Avabûna Imperatorêya Osmanî her ku diçe navendî dibe û tecrîda ku li ser kurdan dihat meşandin, rê li ber du encaman vekir: Yek jê serhildanên sedsala 19'an û ya din jî zemîneke baş ji bo ramyariya "belav bike û bi rê ve bibe» ya Îngilistanê, çêkir. Netewperestiya ku li Rojhilata Navîn bi pêş ketiye, dibe sedema jihev cudabûn û dijberberêya gelan. Di cewher de bi pêşketin û girêdana kapîtalîzmê ya li Rojhilata Navîn, bi pêş ketiye. Hebûna kurd tenê jî, tê wateya hilgirtina metirsiyeke pir mezin. Serdema kapîtalîzmê, ji bo kurdan tê wateya stemkarî û zordariyê di tevahiya pergala şaristaniyê de. Her wiha kapîtalîzm berdewamkirin û bilindkirina wan e. Pirsgirêka kurdî, êdî bûye girêkeke kor. Serhildan weke pejirandina jiyaneke herî birûmet, ragihandin. Kurd, an dê dev ji hemû mafên gerdûnî, mirovî û pîvanên demokratîk berdin, an jî ji bo qezenckirina wan dê berxwedaneke bêhempa bimeşînin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Ramiyarêya ingilîzan li ser Kurdistanê bi çi awayî derbas dibû?
2. Naveroka raporên di derbarê civaka Kurdistanê de çi bûn?
3. Serdema kapîtalîzmê, ji bo gelê kurd serdemeke çawa bû?
4. Dewleta Osmanî, dixwest bi çi awayî hebûna xwe berdewam bike?

BEŞA 2

- * REWŞA KURDISTANÊ DI SEDSALA 19'AN DE
- * SERHILDANA BABANAN (1806- 1851)
- * SERHILDANA SORANAN (1830-1837)
- * SERHILDANA BEDIRXAN BEG (1842-1847)
- * SERHILDANÊN GEL DI SEDSALA 19'AN DE
- * SEDEM Û ENCAMÊN TÊKÇÛNA MÎRNIŞÎNAN
- * TÊKÇÛNA MÎRAN Û BERXWEDANÊN BI RÊBERTIYA ŞÊXAN LI KURDISTANÊ
- * SERHILDANA ŞÊX ÛBEYDULAHÊ NEHRÎ
- * ALAYÊN HEMÎDÎ Û DIBISTANÊN ÊLAN

WANE 1

REWŞA KURDISTANÊ DI SEDSALA 19'AN DE

Bi şoreşa Fransayê re (1789) cîhana me dikeve rewşeke nû û ji berê cudatir. Têgehên netewperestî, azadî, demokrasî û mafê mirovan zêdetir tên bikaranîn û bandorê li jiyana civakan dike.

Ji despêka sedsala 19'an û pê de têgehên ku hatin diyarkirin, bi rêya mîsyonerên Ewrûpayî, derbasî nava xakên di bin dagirkerêya Osmaniyan de jî dibin. Civakên li herêma Balkan û Erebiştanê, yên Bakurê Afrîka û xiristyanên Ermen û asûr, zûtir ji vê rewşa nû bandor dibin. Lê, kêma jî be gelê kurd jî para xwe ji pêşketinên nû digre.

Li dijî deshelatdarêya Osmaniyan, serhildanên ji bo azadiyê yên li van herêman çêdibûn û xakên ji destê Osmaniyan derdiketin, Osmanî neçarî girtina hinek biryarên nû bûn.

Di piraniya şerên di vê sedsalê de pêk hatin, bi taybet şerên li hember Rûsya bi têkçûna hêzên Osmaniyan bi encam dibûn. Bi vê re bandor û hûkmraniya Osmaniyan a li ser herêma kurdan jî lewaz dibû. Êdî kurdan weke berê, di leşkerdayîn û bacdayînê de xwe neçar nedidîtin. Mîrên kurdan zêdetir derfetên xwe bi rêxistinîkirinê bi dest dixistin.

Dewleta Osmanî ji tirsê ku wê tevahî xakên dagir kirin ji destê wan derkeve, sala 1810'an biryara navendîbûnê girtibû. Di herêma Kurdistanê de, bi bandora sazûmaniya birêveberiyê ya Fransayê, dixwestin Kurdistanê belavî eyaletan bikin û li van eyaletan jî, nûnerên xwe bi cih bikin.

Li aliyekî xwesteka navendîbûna mîrên kurdan ku ew demeke dirêj bû weke nîvserbixwe dijiyan, li aliyê din biryara Osmaniyan ya di welatê kurdan de careke din bûyîna deshilatdar, dibû sedemên êrîş û serhildanan.

Serhildanên mîran yên di sedsala 19'an de çêbûn, ne bi hestên welatparêziyê ne, lê bi armanca parastina deshilatdariyên xwe yên li ser herêmên xwe pêk hatine.

Sedem û armancên serhildanên kurdan:

1. Xwesteka Imperatorêya Osmanî, ew bû ku bi awayekî navendî deshilatdariya xwe ya li ser Kurdistanê misoger bike.
2. Di dema Yawûz Selîm de begîtiyên kurdan û gelê kurd bi pey-

manekê gihaştibûn mafên xwe yên birêveberêya xweser. Lê piştî ku Imperatorêya Osmaniyan gelek xakên di bin destên xwe de winda dike, dixweaze Kurdistanê bi navenda dewleta xwe ve girê bide. Bi taybetî, di sala 1800'î de ev ramyarî bi awayekî lezgînî derdikeve pêş.

3. Biryarên navendî yên weke; bac û girtina leşkeran di nava civaka kurd de yek ji sedemên nerazîbûnê bû.
4. Gelê kurd nedixwest ku xweserî ji destê wan biçe. Li hemberî ramyariyên giran ên çewisandin û destêwerdana Osmaniyan li hemû derfet û jiyana gel de, gelê kurd helwesteke hevgirtî nîşan dide.
5. Xweparastin û rêxistinkirina kurdan, di asta herêmî de bû. Ji armanca azadiyê wêdetir, ev serhildan bi armanca berjewendiyên herêmî û begitîyê re sînordar mabûn.

Ji ber vê yekê, li Kurdistanê serhildan dest pê dikin. Di sedsala 19'an de, serhildana yekem li dijî desthilatdarêya Osmaniyan di Kurdistanê de, li herêma Silêmaniyê, ji aliyê Evdirehman Paşayê Baban ve hatiye lidarxistin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Di destpêka sedsala 19`an de çi guhartin li Cîhanê çê dibin?
2. Li gorî rewşa kurdan pêwîstî bi çi dihat?
3. Sedemên serhildanê ji bo gelê kurd çi bû?

WANE 2

SERHILDANA BABANAN (1806- 1851)

Êla Babanan ji sala 1500'î û heta pêvajoya ku ji hêla Osmaniyan ve tîn têkbirin, di dîroka Kurdistanê de xwediyê roleke gelekî girîng e. Mîrên Babanan di dîroka Kurdistanê de risteke girîng lîstine. Êla Babanan nêzîkî sêsed salan girêdana xwe ya bi Osmaniyan re parastine. Babanan car caran li gorî rewşa ramiyarî di hinek cihan de bi îraniyan re jî têkiliyên xwe bi pêş xistinbûn.

Di destpêka sedsala 19'an de ji Başûrê Kurdistanê beşeke mezin di bin serwerêya Mîrnişîna Baban de bû. Paytexta wan bajarê Silêmaniye bû. Mîrnişîna Babanan bingeha hêza xwe ya leşkerî ji êla Caf û Hemawandan digirtin. Her du êl bi sed hezaran nifûs û bi deh hezaran jî şervanên wan hebûn.

Mîrîtiya Babanan xwe weke dewletekê bi rêxistin kiribû û bi qasî dewletekê gelek sazî ava kiribûn. Di vî aliyê de şeweyê sazîbûyîna Îranê û ya Osmaniyan ji xwe re mînak girtinbû.

Sedemên Serhildanê:

Di serê sedsala 19'an de rewşa ku Imperatoriya Osmaniyan di nav de bû, pêwîst dikir ku mîr û began bigrine bin venêrîna xwe. Ji ber her ku diçû Osmanî ber bi qelsbûn û lewaziyê ve diçû û diket nav hizrandinekê de. Ji hêza began ditirsiya û ew weke xeteriyekê li ser imperoriyê didîtin. Ji ber vê jî bi ramiyariyeke nû xwestin hêza wan tûne bikin û sistemeke navendî li ser mîr û begîtiyan ferz bikin ku nikaribin bilebitin. Gava yekem a vê polîtîkayê jî li hemberî mîrnişîna Babanan hate avêtin.

Dewleta Osmanî ji bo ku vê mîrnişînê ji hêzê bixe û xebatên xwe yê navendîkirina dewletê pêk bîne, hin mercan datîne pêşiya mîrnişîna Babanê:

1. Xwestina hejmareke mezin ji leşkeran.
2. Girankirina bacê.
3. Ebdulrehman Paşa ji mîrîtiyê bixin û li şûna wî, Xalid Paşa pis-mamê wî erkdar bikin.

Ebdulrehman Paşa wek pêşengê êlê dihat dîtin û bersivdayîn dikete ser milê wî. Ebdulrehman Paşa ji bo vê yekê di sala 1806'an de li dijberî kiryarên Osmaniyan serî hilda.

Despêkirina Serhildanê:

Ebdulrehman Paşa him alîkariya hin êlên herêmê, hem jî alîkariya dewleta Îranê distîne. Serhildan bi hêz dibe û hewldanên têkbirina serhildanê vala derdixe. Osmanî dizanîn ku rasterast êrîşbirina bi ser serhildêran de, dê tu encamê bi dest nexin, ji bo vê yekê nakokiyên di navbera êlan de derdixin. Li gorî vê di şerê li herêma Kifriyê de hin êlên kurd derbasî aliyê Osmaniyan dibin. Dema ku Ebdulrehman Paşa piştgiriya êlan winda dike, şer jî bi têkçûnê bi encam dibe.

Piştî têkçûna serhildana Ebdulrehman Paşa, Mîrnişîna Baban ji holê ranebû. Mîrê herêma Soranê Mihemedê Rewendozî, lewaziya Babanan ji xwe re weke derfetekê dibîne û di sala 1827'an de êrîşî mîrnişîna Babanê dike.

Serhildana Ehmed Paşa:

Di sala 1837'an de Ehmed Paşa dibe mîrê Babanê. Ji xwe re derfetê dibîne ku careke din êla xwe rake ser lingan, lê parêzerê Bexdayê Necîb Paşa vê derfetê nade Ehmed Paşa û di şerê sala 1847'an de yê ku di navbera wan de rû dide, ji ber xiyaneta birayê wî Ebdullah Paşa, têk diçe. Piştî Necîb Paşa Ebdullah Paşa yê ku xiyanet li birayê xwe kir weke parêzerê herêma Silêmaniyê bi nav dike, lê di sala 1851'ê de lê dizivire û wî ji parêzeriyê dixê û bi vî awayî serhildana Babanan têk diçe.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Mîrîtiya Baban, li ku û ji aliyê kê ve hatiye damezirandin?
2. Osmanî ji bo ku mîrîtiya Baban bêbandor bikin, çi kirine?
3. Çima Osmanîyan nakokiyên di navbera eşîran de bi kar dianîn?
4. Serhildana Ehmed Paşa çawa têk diçe?

WANE 3

SERHILDANA SORANAN (1830-1837)

Mîr Mihemedê Rewandûzî:

Mîrîtiya Soran a ku paytexta wê Rewandûz bû, di pêvajoya Mîr Mihemed de dema xwe ya herî bihêz dijî û ji Behdînan heta Silêmaniye herêmeke berfireh digire nava sînorên xwe. Di vê demê de Mîr Mihemedê Rewandûzî ku endamê eşîra Rewandî ya ku li herêmê xwedîbandor bû, di sala 1814'an de dibe mîrê Soran.

Mîr Mihemed, di hin belgeyan de weke Mîrê Kor jî tê naskirin. Di perwerdeyeke pir xurt a dibistanê re derbas dibe û bi melayên bibandor re di nava peywendiyên de ye. Mîr Mihemed dema ku dibe mîr, yekîneyên xwe yên leşkerî digihîne asta artêşeke hemdem a ku ji 30 hezar kesî pêk hatiye. Kargehên ku pêdiviyên şer hildiberînin, didin avakirin. Ji bo bikaranîna çekên giran, xwendekaran dişîne Ewrûpayê. Rêxistineke sîxuriyê ya bibandor saz dike û pereyan derdixe.

Eşîr û komên mirovên bêeşîr, ên di nava sînorên mîrîtiyê de bi rêbazên Osmaniyan ve dikişîne nava mîrîtiya xwe. Bi rêbazên tund pêkanîna ewlekariyê bingeş digire. Di nava sînorên mîrîtiya xwe de dibe serwer, ku kesek nikaribe li hemberî wî derkeve.

Ji bo ku mîrîtî û eşîrên cîran jî desthilatdariya wî bipejirînin, dikeve nava liv û tevgerê. Ramyariya ku ji Osmanî û îraniyan fêr bûye, di vê qadê de pêk tîne. Bi alîkariya Osmaniyan dema ku bandora Babanan di sala 1827'an de dişikîne, wan bi xwe ve girê dide, li Kurdistanê digihêje asta mîrîtiya herî mezin.

Di vê pêvajoyê de birêveberiya Osmaniyan têkçûneke lezgîn dijî. Di şerê rûsan de yê bi salan dewam kiriye têk çûye. Sirb û yûnanistaniyan, ji imperatoriye hatine veqetandin. Parêzerê Misirê Mihemed Elî Paşa, dewleta Osmanî xistibû rewşeke pir xerab.

Dewleta Îranê jî rewşeke weke ya Osmaniyan dijî. Ji ber vê yekê, dema ku Mîr Mihemed serhildanê dide destpêkirin, ji aliyê gelê kurd ê Rojhilatê Kurdistanê ve alîkariyeke mezin werdigire.

Li Rojhilata Navîn û Kurdistanê, hevsengiyek derdikeve holê, Mîr Mihemed, dixwest tevahiya Kurdistanê bigire nava sînorên mîrîtiya xwe û di sala 1830'î de serxwebûna xwe radigihîne. Ji bo ku mîrîtiyên kurd ên din jî bixe bin desthilatdariya xwe, xebatên xwe zêde

dike. Di sala 1832'yan de xakên mîrîtiya Behdînan desteser dike. Mîrîtiya Bilbasî ya li herêma Qeledizê tevli mîrîtiya xwe dike. Piştre, dixwaze mîrîtiya Botanê ya di bin destê Bedirxaniyan de bû, dagir bike. Dema ku mîrîtiya Botanê li ber xwe dide, şer du salan didome. Di nava sînorên mîrîtiya Botanê de civakên nemisilman ên weke; êzîdî, ermenî, asûrî û suryanî jî dijiyan. Ji ber girêdana zêde ya bi ola îslamê re ya Mîr Mihemed, ev civakên herêmê rastî tevkujî û ziyânên mezin hatine.

Dema ku dewleta Osmanî têdigihêje ku serhildana Mîr Mihemedê Rewandûzî metirsiyeke pir mezin e. Di sala 1835'an de parêzerên Sêwas, Mûsil û Bexdayê ji bo çewisandina serhildanê erkdar dike. Artêşa Mîr Mihemed di şer de li hemberî Osmaniyan zêde xwe ran-agire. Ji ber vê yekê, artêşa xwe bi awayekî berfireh li çiyayên Kurdistanê belav dike û planên şerê partîzaniyê dimeşîne. Artêşa Osmanî ku ji bo taktîkekî wiha ne amade bû, dema ku bê cebîlxane û locistîk dimîne xwe bi paş ve dikişîne. Mîr Mihemed jî, vekişîna artêşa Osmaniyan a bi paş de, weke derfet bi kar tîne û di heman salê de vê carê jî êrîşî dewleta Îranê dike û hin deveran bi dest dixê.

Îngilistanê, li Rojhilata Navîn desthilatdariya xwe dide rûniştandin. Ev hewldanên Mîr Mihemed, ji bo berjewendiyên xwe gelek metirsîdar dibîne. Dewleteke Kurdistanê ya ku beşeke mezin ji xaknîgariya Kurdistanê di nava xwe de digirt, dihat wateya valaderketina hesabên Îngilistanê. Li hemberî van pêşveçûnan, Îngilistanê helwesta xwe ji aliyê dewletên Osmanî û Îranê ve ku him lewaz bûn û hem jî zêde girêdayî wan bûn, bi kar tîne.

Sîxurên îngilîzan ên demên dirêj li Rojhilata Navîn û Kurdistanê, bi awayên cur bi cur ve xebat dimeşandin, li gel dewletên Osmanî û Îranê ku di navbera wan de nakokiyên kûr ên bi sedê salan hebûn, bi hewldan û alîkariya bênavber a îngilîzan ve li dijî kurdan bi hev re tevgerê dikin û paytexta mîrîtiya Soran, Rewandûzê dorpêç dikin. Artêşa Mîr Mihemed gelek tengasiyê dijî. Di vê navberê de mirovên girîng ên kurd ji aliyê olî û di fetwayên ku derdixin de diyar dikin; şerê li dijî Osmaniyan, wê bibe şerê li dijî îslamê. Li gel vê, hejmarek ji serokeşîran bi rê û rêbazên cur bi cur ve diçin aliyê Osmaniyan. Bi vî awayî, yekîtiya kurdan tê parçekirin.

Hêza Mîr Mihemed her ku diçe lewaz dibe, bi awayekî radest digirin û dibin Stenbolê. Li vir weke ku xwe bi xwe radest bûye, ji aliyê Osmaniyan ve tê pêşwazîkirin û diyarî ji bo wî tîn dayîn. Piştî demekê vegera wî ya Kurdistanê tê pejirandin. Di rê de bi bêbextiyekê tê kuştin. Piştî mirina Mîr Mihemed, serhildan bi dawî dibe.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Paytexta mîrîtiya Soran, ku der e?
2. Dema ku Mîr Mihemed dibe mîr, çi dîke?
3. Di dema serhildana Mîr Mihemed de rewşa Osmaniyan bi çi awayî bû?
4. Dema ku dewleta Osmanî têdigihêje ku serhildana Mîr Mihemed metirsiyeke pîr mezin e, çi dîke?
5. Bi çi awayî, yekîtiya kurdan tê parçekirin?

WANE 4

SERHILDANA BEDIRXAN BEG (1842-1847)

Bedirxan Beg kî ye?

Mîrîtiya Botanê ya ku navenda wê Cizîra Botan e, di bin birêveberiya Bedirxaniyan de bû. Bedirxan Beg di sala 1812'an de dibe birêveber. Di qada birêveberiya wî de li gel eşîrên kurd gelên weke; asûrî, suryanî, nastûrî, ermenî û kurdên êzîdî jî dijîn. Bi naskirina mercên sedsala 19'an ve dixwaze valahiya ku derketiye, bi Kurdistanêke di bin desthilatdariya xwe de dagire. Ji vî aliyê ve hewldanên wî yên jidil çêdibin.

Di birêveberiya mîrîtiya û artêşa xwe de cih dide asûrî, nastûrî û ermeniyan jî. Dixwaze ji ezmûnên van gelan sûtê werbigire. Baceke ji ya Osmaniyan kêmtir, ji wan distîne. Ji bo leşkeran, mûçeyekê dide. Di nava mîrîtiya xwe de ewlekariyê pêk tîne. Xwendekaran dişîne Ewrûpayê. Di heman demê de ji Ewrûpayê şewirmendan tîne. Dema ku mîrîtiya Soran tê bêbandorkirin, di tevahiya Kurdistanê de dibe mîrîtiya herî bihêz. Bi wêrekîbûna têkçûna Osmaniyan a li hemberî Mihemed Elî Paşayê Kavalayî (1829), ji bo damezirandina dewletê dikeve nava liv û tevgerê. Ji ber vê yekê, alîkariya ku ji mîrîtiyên kurd daxwaz kiriye, werdigire. Hewldanên avakirina artêşeke hemdem û sazûmaniya birêveberiyê bi pêş ve dibe. Lê dema ku îngilîz û fransîz têdigihêjin ku hewldaneke weke ya Mîr Mihemedê Rewandûzî heye, li dijî Bedirxan Beg ku berjewendiyên wan ên Rojhilata Navîn dixist metirsiyê, alîkariya Osmaniyan dikin. Ramyariya “parçe bike û bi rê ve bibe” dimeşînin. Cizîra Botanê ku heta wê demê girêdayî parêzgeha Amedê bû, ji ber ku navbera Bedirxan Beg û parêzerê Mûsilê nexweş bû, bi Mûsilê ve tê girêdan.

Komkujîyên Bedirxan Paşa Bi Ser Gelên Din:

Eşîrên asûrî û nastûrî yên li herêma Colemêrgê dijiyan, ji aliyê îngilîz û fransîzan ve tîn çêdarkirin û ew jî diyar dikin ku wê ji niha û şûn de baca xwe nedin Bedirxaniyan.

Her wiha, li Geliyê Tiyarê (Colemêrg) dibistana ku ji aliyê mîsyonerên îngilîz û emerîkî ve hatiye vekirin, rastî nerazîbûna kurdan tê. Di rojên ku ev bûyer tîn jiyîn de du kesên oldar ên nêzî Bedirxan Beg, li Sêrt û Perwariyê tîn kuştin û kincên wan ên bixwîn ji bo Bedirxan

Beg tèn şandin. Li hemberî van rewşên dihatin jiyîn, Bedirxan Beg artêşa xwe li dijî asûrî û nastûrêyan êrîşê dide destpêkirin. Zêdetirî 10.000 asûrî bi destê wî hatin kuştin.

Bedirxan Beg di sala 1832`yan de ferman ser gelê êzidiyan li Şêxanê rakir. Bêtir ji hezar mirovên êzidî hatin kuştin. Di sala 1844`an de jî ferman bi ser êzidiyên Tûrabdînê jî rakir.

Hilweşîna Mêrêtiya Botanê:

Ingilîz û fransîz da ku li dijî kurdan şer bidin destpêkirin, zextê li Osmanîyan dikin. Li ser vê rewşê, dewleta Osmanî jî artêşeke ku ji 60 hezar kesî pêk hatiye, berê xwe dide navenda mîrîtiya Botanê, Cizîra Botanê. Li hemberî vê rewşa ku qewimiye, Bedirxan Beg serhildanê dide destpêkirin. Dema ku artêşa Osmanîyan têk diçe, Bedirxan Beg di sala 1842`yan de avakirina dewletê radigihîne. Bi hewldanên weke; derxistina dirav û paytext ragihandina bajarê Cizîrê, dixwest bingeha dewleta xwe saxlem bike.

Herêmen Wêranşer, Sîwrek û Şengalê dixê bin desthilatdariya xwe. Heta sala 1845`an beşeke mezin a xaka Kurdistanê, digire nava dewleta xwe. Dewleta Osmanî, dema ku dibîne hebûna wan dikeve metirsiyê, her wiha bi alîkariya îngilîz û fransîzan dest bi amadekariyên mezin dike. Artêşeke ku ji 100 hezar kesî pêk dihat, hat amadekirin. Li Amed û Wanê navendên leşkerî hatin avakirin. Li ser Amed, Wan û Cizîra Botanê, bi sê milan li dijî hêzên Bedirxan Beg êrîş hatin destpêkirin. Di nava dijwariya şer de pismamê Bedirxan Beg, Êzdîn Şêr ku ji bo parastina Cizîra Botanê hatibû erkdarkirin, xiyaretê dike û Cizîra Botanê radestî dewleta Osmanîyan dike.

Bedirxan Beg, li ser vê bûyerê dema ku vedigere Cizîrê, eniyên din lewaz dibin û berxwedan zêde nameşe. Bedirxan Beg, hêzên xwe vedikişîne Kelha Finikê (Erûhê) û li wir tê dorpêçkirin. Piştî demekê ji berxwedanê, di 20`ê Tîrmeha 1847`an de Bedirxan Beg û du kurên wî bi birîndarî dikevin destê Osmanîyan. Piştê sultanê Osmanî wî mişextî bajarê Qindiyê li girava Girîtê dike, piştê wî vediguhêze Stanbolê û di dawiyê de li Şamê jiyana xwe ji dest dide. Hejmara zarokên Bedirxan Beg gihiştibû 96 zarokî. Gava ew çû dilovaniya xwedê ji van 96 zarokan, 21 kur û 21 keç mabûn.

Piştî serhildana Bedirxan Beg, dewleta Osmanî li Kurdistanê xebatên

navendîbûnê didomîne. Herêmên Mûş, Colemêrg, Cizîra Botanê û Mêrdînê weke herêma Kurdistanê tên sazûmankirin û Muhlis Paşa weke parêzer tê erkdarkirin. Mîrê Bedlîsê Şerîf Beg mişextî Stenbolê tê kirin û li şûna wî jî parêzerek tê şandin. Begên din ên ku bi Bedirxan Beg re tevger kiribûn jî, mişextî cihên cur bi cur hatine kirin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Mîrîtiya Botanê dikeve ku û kê birêveberiya wê dikir?
2. Çima Bedirxan Beg, di birêveberiya artêşa xwe de cih dide asûrî, nastûrî û ermeniyan?
3. Çima Cizîra Botan, bi Mûsilê ve hatiye girêdan?
4. Dema ku dewleta Osmanî dibîne, hebûna wan dikeve metirsiyê, çi dike?
5. Komkujîyên ku bi destê Bedirxan Beg hatin çêkirin, girêdayî çi hişmendiyê bûn, lêkolîn bike.

WANE 5

DI SEDSALA 19' AN DE SERHILDANÊN GEL

Ramyarî û hebûna imperatoriyên navendî yên ku li herêmê desthilatdarî dimeşandin, xwe dispartin tundî, dagirkerî, desteserkirin, talan û çewisandinê. Lê heta wê pêvajoyê, hêzên civakê yên li Rojhilata Navîn her tim bi berxwedanê azadî û hebûna xwe parastine. Di hundirê xwe û peywendiyên di navbera xwe de; biratî, aşî, demokrasî û hevkarî meşandine. Yek ji navendên herî girîng ên berxwedana civakî, Kurdistan e.

Di mercên sedsala 19'an de civaka Kurdistanê, ji gelek aliyên ve rastî ramyariyên tund ên Osmanî, Îran, Îngilistan, Fransa û mîrên kurd bi hev re tên.

1. Pêkanîna leşkerêya neçarî :

Ev leşkerî rê li ber jiyîna zorî û pirsgirêkên giran vekir. Gelê kurd, ji civak, çand û xaka xwe bi zorê tê veqetandin û bi qasî 14 salan, neçarî pêkanîna xizmeta leşkerî dimîne. Di vê pêvajoya ku her tim şer û pevçûn dihatin jiyîn de bi hezaran ciwanên Kurdistanê jiyana xwe ji dest dane. Yên sax dimînin jî ; hêza xwe, kêrhatina xwe, tenduristiya xwe, salên herî berhemdar ên jiyana xwe û heta hêviyên xwe yên jiyana wînda dikirin. Li leşkeriyê mezaxtina beşeke girîng a jiyana ciwanan û enerjîya wan, di heman demê de wan dikir ku ew ji hilberîn û xebatên aboriyê jî werin qutkirin.

2. Girankirina Bacê :

Di tevahiya sedsala 19'an de dewletên Osmanî û Îranê da ku belavbûna xwe ya ji aliyê aborî ve rawestînin û tengasiyên xwe yên ji bo bidestxistina çavkaniyên jiyana derbas bikin, li Kurdistanê bacên giran dane sepandin. Bi behaneyên cur bi cur giranî dane desteserkirina zevî, amûrên hilberînê û çavkaniyên din ên aboriyê. Erkdarên bacstandinê yên ji navendê dihatin şandin, li gel leşkeran pêkanîna talan û stemkariyê, bi piranî pêk anîne. Hin ji mîrîtiyên kurd, ramyariya bacên giran dipejirînin, hin jî napejirînin û ew bi xwe bacê kom dikin. Lê di her du rewşan de jî, ev rêbaza komkirina bacê, li ser gundiyan bêeşîr perîşanbûnê çêdike.

3. Belavkirin û perçekirina rêxistinbûna civakî:

Bi lîstokên Osmaniyan eşîrên bihêz û mezin hatine lewazkirin û bix-

wevegirêdan. Yên lewaz jî belav kirin.

4. Mîrên kurd ên ku nakokiyên wan bi dewleta navendî re hene, berê xwe didan şer û pevçûnan û pêdiviya wan bi hejmareke zêdetir ji leşkeran çêdibû. Pêdiviyên xwe yê komkirina leşkeran, bêtir ji ciwanên eşîran û bi rêbazên leşkeriya bidirav berhev dikirin. Di vê rewşê de çavkaniya herî mezin a şervanan, ji eşîrên koçer dihat piştgirîkirin, li aliyê din derbasbûna wan a jiyana xwecihî dihat astengkirin. Di vî aliyê de yê herî bandor bûne kedkar û gundi-yên xwedî zevî bûn.
5. Di xebatên çêkirina rêyan de weke koleyan û bi zorê xebitandina kurdan.
6. Ramyariyên dewletên kapîtalîst ên ku xwe dispartin tundî û stem-kariyê. Di serî de îngilîz, sîxurên dewletên Ewrûpayî, ferman-darên wan, hêzên leşkerî, balafir û amûrên din ên leşkerî, ev yek jî çavkaniya xwe ji dewletên navendî û mîrîtiyên kurd digire.

Li hemberî van êş û azaran civakê bertekeke tund nîşan daye. Ji bo ku hebûn û nirxên xwe biparêze, bi şêweyên cuda her tim li ber xwe daye. Di tevahiya sedsala 19'an de bi dehan serhildanên gundiyan, êl, êzîdî, elewî, asûrî, suryanî û ermeniyên pêk hatine. Di vê sedsalê de, li gel van serhildanan hewldanên takekesî yê nijdevan û qaçax-an ku bi awayekî zêde hatine jiyîn, di rastiyê de berxwedanên li dijî paşayên Osmaniyan, begên kurd, stemkarî û zoriya axayan hatine danîn. Di vê çarçoveyê de hin serhildanên gel ên ku di sedsala 19'an de pêk hatine, ev in:

- * Di sala 1820'î de li Sêwasê serhildanên eşîrên zazayan.
- * Di navbera salên 1830-1833 de di navbera Mûsil û Şîrnexê de, li derdora çiyayê Şengalê serhildana kurdên êzîdî û tirkmenan.
- * Di sala 1834'an de berxwedana konfederasyona eşîrên milan.
- * Di navbera salên 1834-1849 de li derdora Bedlîsê serhildana gel.
- * Di sala 1860'î de li dijî Dêrsimê tevgera leşkerî.
- * Di sala 1879'an de di navbera Wan û Agiriyê de serhildana eşîra heyderan.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Pêkanîna leşkeriya neçarî ya dewleta Osmanî, rê li ber çi vedike?
2. Gelê kurd, jiyaneke çawa di pêvajoya Osmaniyan de dijî?
3. Çima dewletên Osmanî û Îranê li Kurdistanê di qadên jiyane de bacên giran sepandine?
4. Rista ramyariya sedsala 19`an a li Kurdistanê, diyar bike.
5. Serhildanên gel ên sedsala 19`an diyar bike.

WANE 6

SEDEM Û ENCAMÊN TÊKÇÛNA MÎRNIŞÎNAN

Ji bo serxwebûnê, serhildanên gel di bin banê mîr û began de pir hewildan çêkirin, lê di encamê de bi ser neketin û têk çûn. Van serhildanan nikarîbûn pêşveçûnekê çêkin ku rê li ber sazûmaniyê demokratîk û komînal vekin. Ji ber vê yekê sedemên têkçûna serhildanan ev in:

1. Nebûna bernameyê û lawazbûna serhildanan ji hêla rêxistinî, serokatî, bîrdozî, ramyariyî û nenasîna dijminê xwe bi awayekî baş.
2. Li hemberî kurdan sorkirina netewên weke; asûrî, suryanî, ermenî û hwd.
3. Neşopandina pêşketinên zanîstî û ramyarî yên cîhanê, ji vî alî ve astengiyên desthilatdar ên cîhanî û herêmî derdixistin, dibûn sedem ku gelê kurd paş bimîne.
4. Parçebûna ku di nava mîrnişînan de hebû, sedemeke bingehîn a têkçûna serhildanan bû; her mîrnişînek bi tena serê xwe serhildan li dijî Osmanîyan radikir. Ev yek jî ji ber ku hestekî netewî ji bo Kurdistanê serbixwe tune bû. Berovajî vê yekê dilsoziya ji bo mîrîtî û êlê, ser dilsoziya netewî re dihat girtin.
5. Pergala feodal û êlî ya ku di Kurdistanê de belav bûbû, dihişt ku kurd dilxwazê Osmanîyan bin û gelek caran li dijî wan ranebin. Mîrên kurd ên feodal dema ku didîtin serhildan dê berjewendiyên wan ên malbatî û xanedanî têxin metirsiyê, xwe radest dikirin û dest ji serhildanê berdidan.
6. Xiniziya ku di hundirê serhildanan de çêdibûn, ji planên Osmanîyan bûn. Armanca wan planan ew bû ku kurd li dijî hev kar bikin.
7. Ol jî sedemeke bingehîn a têkçûna serhildanan bû, ji ber ku sultanên Osmanîyan xwe weke xelîfê misilmanan dabûn naskirin, êdî kurdan şerê li dijî wan gunehekî pir mezin didîtin.
8. Xurtbûn û pîrbûna leşkerên Osmanî, her wiha bikaranîna çekên giran.
9. Li hemberî serhildanan helwesta neyînî ya desthilatdariya cîhanî û destwerdana dewletên rojavayî di Kurdistanê de.

Destlêwerdana pergala ji derve li ser serhildanan:

Serhildan, ji hundir ve ji ber aloziyên civakî, xwe dispêrin sedemên

mafdar. Lê belê bandorên derve jî hene. Ev carinan bi şêwazên beralîkirinê, tevlihevî, yan jî xistina bin bandora xwe û carinan jî çavkaniya xwe ji taybetiyên pêşengên serhildanan ên radestkar û xulamtiyê digire. Alîkariya bi hêzên ji derve re bûye sedem ku civaka kurd bikeve nava rewşeke xirab. Di van serhildanan de bê bernamabûn û rêxistinîbûn hene. Li hemberî vê, pêşengên serhildanan bi lewazî û berjewendiyên xwe ve dikevin bin bandora hêzên derve. Di vê çarçoveyê de dema ku em serhildanên sedsala 19'an digirin dest, taybetî û kesayetiya mîran bi xwe xuya dibe. Her çî qas mîr; ji hundir ve di rewşeke nîv serbixwe de xwediyê wê desthilatdariyê jî bin, ji derve her tim bi hêzekê ve girêdayî mane.

Ji ber nebûna saxlemiya di warê bîrdoziyê de tevnegerîna serbixwe û pêşnedîtîne, di gelek serhildanan de weke ku dûbare dûbare tê dîtin, dema ku zêde dihatin tengavkirin, li ser navê lihevhatinê piraniya mîran xwe radest dikirin.

Ev jî, asayî dihat dîtin. Wê demê, mirov dikare bêje; serhildanên mîran ên bi dirûşmeyên “serxwebûn” û “Kurdistanê” dest pê kirin, dema ku berjewendiyên malbat û xanedanê diketin metirsiyê, dawî lê dihat anîn û derfetên ji bo wan dihatin dayîn, tenê didîtin. Ev dibe nîşana herî zelal a girêdana bi desthilatdariyê ve û radestbûnê. Mîrên kurd, him ji aliyê Ewrûpiyan ve weke gopal hatine bikaranîn, hem jî zêde bi sozên serxwebûn û xweseriyê, teşwîqî serhildanê hatine kirin. Lê her tim hêviyên wan hatine şikandin. Rojava tu carî nexwestiye bi serê xwe, ne kurdan bike hêz û ne jî Osmanî û îranî li herêma desthilatdariyê bimeşînin. Ji ber ku bihêzbûna yek ji hêzên di nava pêşbirkê de û bi lewazkirina hev ve mijûl bûyîn, ji bo berjewendiyên aborî û ramiyarî yên rojavayî yên metirsîdar dihatin dîtin. Bi vê boneyê, di pêşengtiya îngilîz û rûsan de bi beşdarbûna nûnerên Osmanî, îranî, îngilîz û rûsan a di konferansa li Erziromê pêk hatiye de li ser çarekirina pirsgirêka sînorên Osmanî û îraniyan ên ji sala 1843'yan heta sala 1847'an weke pirsgirêk xwe dida pêş, hatiye rawestandî. Di vê konferansê de rista sereke; bi taybetî, bû ya nûnerên dewletên Ewrûpî. Bi vê konferansê re Ewrûpiyan vîna xwe bi Osmanî û îraniyan dan pejirandin. Di vê mijarê de kurd qet muxatab nayên dîtin.

Her wiha, têkçûna mîrnişînan hin encam jî bi xwe re derxistin holê:

- 1.** Di encama têkçûna wan mîrnişînan de, ew xweseriya kurdan a xwebirêvebirinê ji holê rabû û Osmaniyan li şûna mîrên kurdan, beg û paşayên xwe bi cih kirin. Êdî ew sîwana ku kurdan xwe pê diparast ji holê rabû.
- 2.** Vê guhartinê rewşa aboriyê li Kurdistanê bi bin xist. Di dema hatina Osmaniyan de, bacên pir mezin li ser gelê kurd hatin sepandin, roj bi roj ew bac mezintir dibûn û pê re rewşa cotkaran paş diket. Di encamê de hin ji wan ji ber giraniya bacan dest ji gundên xwe berdan û reviyên çiyayan û hin ji wan ji berdêla bacan, keçên xwe yên ku temenên wan 6-8 sal in, didan karmendên bacan.
- 3.** Leşkeriya neçarî li ser xortên kurd hat sepandin. Ew leşkerî mîna nêçîra mirovan bû; kesên ku dihatin girtin, destgirêdayî dibirin leşkeriyê. Vê yekê hişt ku karker di gundan de kêmbibin û di encamê de rewşa kurdan a aboriyê qels bû.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Rola olê di têkberina serhildanan de çi bû?
2. Çima mîrên kurdan nekarîne xwe her tim ji karanîneke xirab, rizgar bikin?
3. Armanca dewletên rojavayî a li ser kurdan çi bû?
4. Rista sereke ya konferansa Erziromê çi bû?
5. Encamên têkçûna mîrnişînan binirxînin?

Lêkolîn:

Gelo serhildaneke bêbîrdozî dê bigihêje encamekê yan na?

WANE 7

LI KURDISTANÊ TÊKÇÛNA MÎRAN Û BERXWEDANÊN BI RÊBERTIYA ŞÊXAN

Li Kurdistanê, serhildanên mîran ên ku di destpêka sala 1800'î de derketine holê, li gelek deverên Kurdistanê belav bûn, piştî dawîhatina wan, li şûna wan cihên vala yên mîrtiyan, şêxtî dadigire. Şêxtî, li Kurdistanê bi riya terîqetên Qadirî û Nexşîbendî pêş dikeve.

Bi taybetî jî, şêxên nexşî. Şêxên ku demên destpêkê bi karên olî ve mijûl dibûn, bi nexşîbendîtî û qadirîtiyê re, di qada ramyarî de jî, bi bandor bûn û her ku derbas bû, di civakê de weke hêzeke desthilatdar bi pêş ket.

Dema ku şêxtî, dikeve şûna mîrîtiyê, destpêkê di nava civakê de risteke erênî dilîze. Piştî her ku diçe nexşîbendîtî pêş dikeve. Li Kurdistanê, êdî derdikeve ji derveyî qada rewanî û di qada ramyarî, ango di xebatên jiyânî de dibe hêza herî bibandor. Nexşîbendîtî, wê jî vir û şûn de li dijî helwesta azadiyê, rista şikandina hêviyan bilîze.

Terîqeta Qadirî:

Damezirînerê terîqeta qadirî, Ebdilqadir Geylanî ye, di navbera salên 1077-1166 de jiyaye. Li gora wî, li Bexdayê ye. Li gorî ku hatiye diyarkirin, pisporê hiqûqa îslamê bû. Weke derwêşan jiyaye. Nêrînên ku salên 1300'î hebûna vê terîqetê ya li Sûriye û Îraqê nîşan didin, hene. Tê diyarkirin ku yek ji şêxên navdar ê Kurdistanê Sedatê Nehrî, neviyê Şêx Ebdilqadirê Geylanî ye. Lê ev nehatiye piştrastkirin. Malbata Sedatê Nehrî, bi demê re dibe malbateke pir bi hêz û bandor. Di terîqeta qadirî de cihên jê re 'tekya' dihat gotin hebûn. Mirîdên terîqetê; piranî ji derwêşên nexwende, gerok û debara xwe bi alîkariyên gel bi dest dixistin, pêk dihat. Bi vê boneyê, ji aliyê daringî û desthilatdariya pratîk ve zêde ne xwedî bandoreke berbiçav bûn. Terîqetê zêdetir li bajaran, di bin siha desthilatdariya ramyarî di rewşa rewakirina wê de maye.

Terîqeta Nexşebendî:

Dîroka terîqeta nexşîbendîyan jî, heta digihêje dawiya sedsala 14'an ev terîqet, li Bûharayê ji aliyê Behaedîn Nexşîbendî ve (1318-1389) hatiye damezirandin û ramanên xwe dispêre Ebdilxaliqê Gundjûwanî. Ew di sedsala 11'an de jiyaye.

Nexşîbendîtî, terîqetêke li ser bingeha mercên tesewufî hatiye birêxistinkirin û weke terîqetên din xwediyê hin rêgezên bingehîn e. Şaxê vê terîqetê yê bi navê Xalidî, di çaryeka destpêka sedsala 19'an de ji aliyê kurdekî bi navê Diyaedîn Xalid ve hatiye birêxistinkirin. Diyaedîn Xalid endamê eşîra Caf e û weke Mewlana Xalid tê naskirin. Di sala 1778'an de li Qeredaxa girêdayî Silêmaniyê ji dayîk bûye. Destpêkê bûye endamê terîqeta qadirî û xwendevantiya kesên navdar kiriye. Piştî, çûye Hindistanê û di sala 1807'an de vegeyaye.

Dema ku Mewlana Xalid tê Silêmaniyê, rastî nerazîbûnên tund ên terîqeta qadiriyan tê. Nekariye li Silêmaniyê bimîne. Der barê wî de axaftinên cur bi cur tên kirin. Bi hevkarîya îngilîzan ve hatiye tawanbarkirin. Piştî vegera wî ya ji Hindistanê û ji qadiriye derbasbûna wî ya nexşîbendiyê, rê li ber dijberîya wî vekirîye. Li ser vê bûyerê, diçe Bexdayê û xwe dispêre Dawûd Paşayê Osmanî. Dawûd Paşa, lê xwedî derdikeve û ji bo xebatên xwe aşkere bimeşîne, jê re dibistanekê vedike. Mewlana Xalid, di vê pêvajoyê de navê xwe diguhere û dike "Diyaedîn Xalid El Bexdadî". Lê li wir jî zêde namîne û derbasî Şamê bibe. Li wir jî careke din dibistana xwe vedike. Bi taybetî, li vê herêma ku ji bo terîqetên sunî û di koka xwe de ereb ên weke qadirî re têkilî dihat nîşandan de ji bo nexşîbendiyê, di demeke kin de rêzdariyeke mezin qezenc kiriye.

Mewlana Xalid, li Şamê nîştecih dibe û li vir tevahiya xelîfeyên xwe dide perwerdekirin. Qala 11 xelîfeyan tê kirin. Van xelîfeyên xwe dişîne Kurdistanê jî. Şêxên mezin ên terîqeta qadirî, ji vir û pê de yek bi yek tevî rêbaza nexşîbendî dibin.

Nexşîbendî, berevajiyê qadiriye xwe spartîye malbatên dewlemend û xwedî bandor. Dema ku Qadirî tenê bi karên olî ve mijûl dibûn, Nexşîbendî li gel xebatên olî, bi karên desthilatdarêya ramyarî ve jî mijûl dibûn.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Piştî ku mîrîtî ji holê hatin rakirin, çi çêbû?
2. Şêxtî destpêkê çawa bû, piştî çi guhartin tê de çêdibin?
3. Şêxtî dikeve şûna çi û risteke çawa dilîze?
4. Terîqeta Nexşî li Kurdistanê çi bandor kiriye?

WANE 8

SERHILDANA ŞÊX ÛBEYDULAHÊ NEHRÎ

Dawiya sedsala 19'an pêvajoya netew-dewletbûnê bû. Kesê ku navê xwe li vê pêvajoya dîrokî xistibû, Şêx Ûbeydulahê Nehrî bû. Navekî rêzdar bû. Ji birêveberên terîqeta Nexşîbendî û neviyê Şêx Taha ye. Serhildana Şêx Ûbeydulahê Nehrî ya di sala 1880'yê de pêş diket, ji yê din cuda bû. Serhildana Şêx Ûbeydulahê Nehrî, nîrxên netewî yê girîng hildigire.

Pêvajoya Şêx Ûbeydullah, nêzikî hemdemiyê ye. Hîn vekirîtir, ev serhildana şêxan a yekem, di pêvajoya yekem a netewperestiya kurd de rû dide. Mirov dikare bêje, Şêx Ûbeydulah, nûnertiya vê dike. Şêx Ûbeydulah, bi tevlihevkirina nîrxên netewî û olî, yekitiya hejmarek êl û konfederasyonên kurd pêk aniye. Di serhildanê de girtina alîkarêya asûrî û nestûrêyan, kûrahiya serhildanê nîşan dide. Ji berêya serhildanê bi hejmareke malbatên mîran re peywendî çêkiriye. Her wiha, bi hêzên ji derve re peywendî saz kiriye. Her wiha, belgeyên axaftinên wî yê bi mîsyonerê emerîkî re li ser daxwaza dewletê, heya roja me hatine. Di nameya Şêx Ûbeydulah a ku ji mîsyonerê emerîkî Dr. Cohran re nivîsiye de, ramanên wî diyar dibin. Di nameyê de dibêje, «Gelê Kurd, bi 500 hezar malbatên xwe, gelekî cuda ye. Ola wan jî, li gorî yê din cuda ye, zagon û kevneşopiyên wan cuda ne. Em dixwazin, xwe bi xwe, bi rê ve bibin. Bi vî awayî, em ê serbixwe û bihêz bibin. Mîna netewên din ên cuda hebin jî, em dikarin wê sozê bidin ku wê ziyana me negihîje netewên din». Şêx Ûbeydulah di heman nameya xwe de weke sedema serhildanê, bêmafiya ku li gelê kurd hatiye kirin û ewlekarêya gel destnîşan kiriye. Şêx Ûbeydulahê Nehrî, bi rojavayîyan re peywendîyan pêş dixê û ji bo wan planên xwe dibêje. Osmanîyan di peymanê 1878'an a ku li Berlînê hatiye çêkirin, hin maf dida civakên xiristîyan, bi taybetî jî ermenîyan. Li ser dewleta ermenîyan gotûbêj dihatin kirin. Vê rewşê, li ser Şêx jî, bandor dikir. Bi kêmetewên ku ne misilman re bipêşxistina peywendiyên erênî, ji bo hêzên biyanî peyamek bû. Şêx, hemû êlên kurd ên ji vê rewşê bêzar dibûn, anîn rex hev û ji Stenbolê bêtî ku biçê Kurdistanê, ji bo tevahî serokêl, şêx û begên Kurdistanê yê girîng, peyaman dişîne û wan vedixwîne civînê. Ermenî û Suryani-

yên li herêmê dijiyan jî, bi şêx re peywendî danîbûn. Şêx, destpêkê pêşveçûnên serkeftî dimeşîne. Lê Kurdistanêke bihêz, ne li gorî plana îngilîzan bû. Di heman demê de, Rûsya û Îranê jî dixwestin ku li gorî xwe projeyêke Rojhilata Navîn çêkin. Ji ber vê sedemê, hêzên emperyalîst û herêmî di eniyêke hevpar de ji bo ku Serhildana Şêx Êbeydulahê Nehrî bi ser nekeve, çî ji destên wan hat, kirin. Osmanî, êrîşî Şêx dikin. Êla Celalî jî, diçin aliyê dijmin. Encam dibe têkçûn. Şêx Êbeydulah diçe Stenbolê û di sala 1881'ê de careke din vedigere Şemzînanê û berxwedanê dide destpekirin.

Lê serhildan dîsa tê çewisandin. Şêx Êbeydulah dibin Mûsilê û diavêjin zîndanê. Lê, kurê Şêx, Seyîd Evdilqadir ku yek ji fermandarê têkoşînê bû, êrîşî zîndanê dike û bavê xwe rizgar dike. Şêx, her çî qas dixwaze serhildanêke din bide destpêkirin jî, dîsa dîl dikeve. Şêx Êbeydulahê Nehrî surgûnî Mekehê dikin. Li wir, di sala 1893'yan de diçe ser dilovaniya xwedê. Bi têkbirina serhildana Şêx Êbeydulah re, osmaniyan li Kurdistanê projeya «'Alayên Hamîdiyê» ya ku plan kiribûn, dixin meriyetê.

Encama serhildanê her çî qas windakirin be jî, Şêx Êbeydulahê Nehrî têbîniyek ji bo dîrokê hiştiye. Li Kurdistanê tevahî kêmetew û beşên civaka kurd ên hejar, kariye bikişîne aliyê xwe. Bi cewherî, Şêx Êbeydulahê Nehrî di zanabûna afirandina yekîtiya netewî, bi yekirina tevahî parçeyên Kurdistanê re derbas dibe, de bû.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Çima serhildana Şêx Êbeydulah, ji serhildanên din cuda bû?
2. Şêx Êbeydulah, ji mîsyonerê emerîkî re çi dinivîse?
3. Ji ber kîjan sedeman, serhildan têk diçe?

WANE 9

ALAYÊN HEMÎDÎ Û DIBISTANÊN ÊLAN

Sultan Ebdilhemîd, ji 1892'yan û pê de Alayên Hemîdiyê ku ji eşîrên kurdan hatibûn pêkanîn, dixê tevgerê. Li ber çavan li hemberî gefên netewperestên ermenî tên damezirandin, lê di rastiyê de li dijî tevgera netewa kurd derketine holê. Dixwestin ku bi kevirekî çend çûkan bikujin. Ev tevger, bingeha cerdevantiya roja îro pêk tîne.

Tevgera netewî ya kurd a hîn çênebûye, diçewisîne. Aliyê wê yê herî metirsîdar ev bû. Ji her eşîrê kesin dihatin çekdarkirin û mûçe ji bo wan dihat dayîn. Bi vî awayî, eşîr û endamên wan dihatin çavdêrîkirin. Her wiha, ev hêzên çekdar li gorî daxwazên sultan dihatin bikaranîn. Careke din di derneketina holê ya tevgerên weke; Bedirxan Beg û Şêx Êbeydûlahê Nehrî de Alayên Hemîdiyê risteke diyarker lîstine. Wekî din, bi derxistina nakokiyên a di navbera eşîran de tovê dijminahiyê di navbera wan de hatiye çandin.

Nakokî û pevçûn di nava civaka kurd de hatine bikaranîn û bi vî awayî, ew xistine nava neyînîyên kûr. Her wiha, ev nakokî û pevçûnên ku bi destên wan hatine afirandin, bûye sedem ku demeke dirêj ji hev du bawer nekin û bi vî awayî, rê li ber xerabkirina yekîtîya di nava civaka kurd de vekiriye.

Ramyariyên ku li ser hêzên eşîran hatine bikaranîn, dikare raxe pêş çavan ku çima tevgera netewî ya kurd weke yên civakên din pêş nakeve û lewaz dimîne.

Li vir jî, pêwîst e mirov baş bibîne û binirxîne, ku di pêvajoya nûjenîyê de çîna jor a kurd risteke çî qas xerab lîstiyê.

Armanca avakirina Alayên Hemîdiyê:

Ebdilhemîdê 2. Alayên Hemîdiyê saz kirin û tevahiya eşîrên kurd berhev kirin. Rêbertiya alayên serokeşîran dikir. Li Stenbolê dibistanên eşîran vekirin, zarokên kurdan li vir bi awayê ku girêdayî wî bimînin, perwerde kirin. Nasnavên paşatî û mîrîtiyê da wan. Her wiha, ew kirin xwediyê xak û zeviyên berfireh.

Di bin navê mafdayîne de gelê kurd û ermenî ji hev du dûr xistin. Dijminahî xiste navbera wan.

Di vê ramyariyê de sê armancên wan hebûn:

1. Dûrxistina kurdan a ji cewherê wan, ji aliyê hebûn û hişmendiyê

ve bi xwe ve girêdan û xistina bin desthilatdarêya xwe. Bi vî awayî, li Kurdistanê pêşlêgirtina serhildanekê, yan jî astengkirina daxwazên damezirandina dewletekê. Di vê de serkeftî jî dibin.

2. Bikaranîna hestên misilmantiyê ve li ser kurdan pêkanîna desthilatdariyê û bi rêya bikaranîna kurdan ve ji holê rakirina ermeniyên.

3. Bi vê armancê, wê karibin êrîşên Rûsyayê yê ji aliyê bakur ve asteng bikin.

Dibistanên êlan:

Destpêkê paşayên kurdan ên girêdayî Osmaniyan zêde li sultan guhdar nakin, ji ber vê yekê zarokên paşayên kurd ên ku dê di dema pêş de bibin paşa, tînin dibistanên girtî û li Stenbolê perwerde dikin. Du armancên wan ji vê ramyariyê hene:

1. Ji bo ku paşa li wan guhdar bikin û li dijî wan dernekevin, zarokên wan dixin destên xwe.

2. Piştî çend salan dê ev zarok bibin paşa. Ji ber ku li gorî xwe ew perwerde kirine û fêrî tirkî jî bûne, dê li gorî ramyarêya sultan kar bikin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Alayên Hemîdiyê, li hemberî çî tên damezirandin û li dijî çî derdikevin?
2. Bi çî awayî, osmaniyan rê li ber xerabkirina yekîtiya kurdan vekir?
3. Armancên Alayên Hemîdiyê, diyar bike.
4. Armanca avakirina dibistanên êlan, çî bû?

BEŞA 3

- * ŞERÊ CÎHANÊ YÊ YEKEM
- * TÊKÇÛN Û HILWEŞÎNA OSMANIYAN A DI ŞERÊ CÎHANÊ YÊ YEKEM DE
- * PEYMANÊN KU LI DIJÎ KURDAN HATINE ÇÊKIRIN (1)
- * PEYMANÊN KU LI DIJÎ KURDAN HATINE ÇÊKIRIN (2)
- * REWŞA KURDAN A PIŞTÎ SALA 1920'AN
- * ŞERÊ RIZGARÊYA NETEWÎ Û AVAKIRINA KOMARÊ

ŞERÊ CÎHANÊ YÊ YEKEM

Rewşa kurdan a ji berêya Şerê Cîhanê yê Yekem:

Gelê kurd, yek ji qurbanên pêvajoya Şerê Cîhanê yê Yekem e. Welatê kurdan ji destpêka şerê 1914'an heta sala ku şer bi dawî bûye 1918'an, dibe qada şerên giran ên ku di navbera îngilîz, rûs û tirkan de qewimîne. Di vê pêvajoyê de li Kurdistanê şer û cengên herî giran ên ku dîroka mirovahiyê jiyaye, dest pê kirine. Xwîna bi 100 hezaran kurdên ji her temenî, hatiye rijandin. Ji bilî kuştina mirovan, ji ber rewşa şer gelê kurd bi talanên aborî, êş û nexweşiyên giran re rû bi rû maye.

Hêzên ku tevlî şerên cîhanê bûne, weke; tirk, îngilîz û rûsan dixwestin ku li gorî berjewendiyên xwe yên netewî û ramyarî, ji gelê kurd sûde werbigirin. Ji ber ku di vê demê de birêveberiyê ku karibe berjewendiyên gelê kurd biparêze û tevahiya hêzên kurdan di eniyekê de kom bike, tune bû. Gelê kurd, rewşeke wiha pir xerab dijiya. Hêzên mijara gotinê, ji bo ku eşîrên kurdan li gorî berjewendiyên xwe bi kar bînin, bi hev re diketin pêşbaziye. Bi berfirehbûna şer re hêzên kurd ên bawerî bi bangaşeyên her du aliyan jî netanîn û dixwestin di çiya û herêmên xwe de xwe biparêzin jî hebûn. Hin ji van eşîran bersiv nedan biryara seferberêya dewleta Osmanî û xwe ji şer parastin. Kurdên li herêma Dêrsimê û piraniya kurdên li Başûrê Kurdistanê, li dijî bangên tevlîbûna şer, berxwedanên dijwar nîşan dan.

Rewşa kurdan a piştî Şerê Cîhanê yê Yekem:

Di dawîya Şerê Cîhanê yê Yekem de dewleta Osmanî, di navbera hêzên hevpeymanê de hatibû parvekirin. Têkçûna osmaniyan, bi Peymana Mondrosê ya sala 1918'an ve misoger bibû. Rêvebirên dewletê; Enwer, Talat û Cemal Paşa reviyabûn derveyê welat.

Li paytexta osmaniyan Stenbolê, hêzên îngilîz û fransî bi cih bibûn. Lewazbûna bandora birêveberêya osmanî, rê li ber serbestiyên vedikir. Rewşenbîrên kurd jî bêhtir dikarîn li ser rewşa Kurdistanê û pirsgerêka kurd guftûgoyan bikin û civînan li dar bixin. Bi vê armançê, ji bo çareserkirina pirsgerêka kurd, hejmareke rêxistin hatibûn damezirandin. Rêxistinên mijara gotinê; hem li Stenbol, hem jî li bajar û navçeyên Kurdistanê, xwe birêxistin dikirin û xebat di-

meşandin.

Dema ku rêxistinên kurd ên bi navê Cemiyeta Tealî ya Kurdistan, Teşkilat Îçtîmaiye a Kurd û grûpa netewî ya kurd, ji bo azadiya gelê kurd xebatên xwe dimeşandin, bermahiyên artêşa osmanî yên di bin fermanarêya Mistefa Kemal de ji bo zindîkirina desthilatdariyeke nû, ketibûn nava hewldanan. Ataturk, xebatên xwe yên ji bo damezirandina dewleteke nû, li Kurdistanê dida meşandin. Serkeftina Ataturk, girêdayî alîkarêya axa û şêxên kurdan bû. Ji ber vê yekê, bi rayedarên kurdan re peywendî pêk tanî.

Di destpêkê de ev peywendî li ser navê sultanê osmanî pêk dihatin. Ji ber vê sedemê jî, alîkarêya kurdan bi şeweyekî asayî bi dest dixist. Gotinên Ataturk, di vê demê de bal dikişandin. Ji ber vê yekê, gelê kurd bi her awayî destek dida tevgera wî. Şerên li dijî îngilîz, fransîz û yewnaniyan hatine dayîn, bi alîkarêya kurdan bi ser ketîne.

Rewşa beşên din ên Kurdistanê jî, ji yên Bakurê Kurdistanê, ne pir cuda bû. Heman nêzîkatiyên xapandinê, li aliyên Başûr û Rojhilatê Kurdistanê jî hebûn. Di van beşan de hêzên Îngilîztan û yên Îranê, ji bo ku gelê kurd ji tevahiya mafên civakî û demokratîk bêpar bihêlin, hemû cudahiyên ku hene, bi kar tanîn.

Ji berêya Şerê Cîhanê yê Yekem rewşa Osmaniyan:

Hêzên kapîtalîst û nûjentiyê, bi taybetî ji sedsala 19. û pê de li dijî dewleta Osmanî ku weke Rojhilata Navîn a pêvajoyê dihat peji-randin, ketibûn nava şerekî mezin ê desthilatdariyê. Di vê demê de sedema herî girîng a li ser piyan mayîna dewleta Osmanî, ku ji aliyê rûsan ve weke mirovê nexweş dihat binavkirin; li ser osmaniyan li hevnekirina dewletên mezin ên pêvajoyê, yên weke; Îngilistan, Fransa, Awûstirya, Hingarêya û Rûsyayê bû. Bi taybetî, Îngilistan heta şerê 1877'an yê di navbera rûs û osmaniyan de ji bo ku osmanî hilneweşin, gelek xebitiye. Piştî vî şerî, êdî Îngilistan têdigihêje ku li ser piyan girtina osmaniyan, ne gengaz e û wan bi xwe dest bi dagirkirina Qibrisê kirin. Osmanî jî, ji vê pêvajoyê û pê de ji bo parastina xaka xwe, xwe zêde nêzî dewleta Almanyayê ya ku yekîtiya xwe ya netewî nû pêk aniye, dike û di şerê parvekirina cîhanê de bi paş de maye.

Dewleta Almanyayê û Îtalyayê, ji dewletên weke; Îngilistan, Fransa,

Îspanya, Portekîz û Holandayê pir derengtir ketibûn rewşa netew dewletê. Her wiha, ji vir û pê de weke du hêzên nû derdiketin holê. Dixwestin, di parvekirina cîhanê de bibin xwediyê gotinê. Bersiva dewletên emperyalîst a ji bo wan, wê neyînî be. Ev jî, dibû sedema derketina holê ya eniyan.

Li aliyekî dewletên hevpeymanê yên ku ji dewletên weke; Îngilistan, Fransa û Rûsyayê pêk dihat û li aliyê din jî dewletên hevgirtî yên ku ji dewletên weke; Almanya, Awûstirya, Hingarêya, Bûlgaristan û Osmanî pêk dihat. Îtalya, destpêkê li cem Almanyayê cih digirt, lê piştî li beramberî hin berjewendiyên, derbasî nava hêzên hevpeymanê dibe. Xakên van her du eniyan, ku li ser şer dikirin, xakên di bin desthilatdarêya osmaniyan de bûn. Li Balkanan pevçûnên Rûsya û Awûstiriyayê, li ser tengavan şerê desthilatdariyê yê Rûsya û Almanyayê, hewldanên Îngilistan yên parastina ewlekarêya riyên Rôjhilata Nêzîk ên ku diçûn Hindistanê û planên Fransayê yên li ser Sûriyeyê û pirsgerêkên parvekirinê, pirsgerêkên bingehîn ên bi şer çareser kirina wan dihatin xwestin, bûn.

Ev şer, bi kuştina kurê Serokê Imperatorêya Awûstirya-Macaristanê ve dest pê kiriye. Li ser vê bûyerê, di 28'ê Tîrmeha 1914'an de Awûstirya û Macaristan li dijî Sîrbistanê şer ragihand. Şerê Cîhanê yê Yekem, bi awayekî fermî êdî dest pê dike. Osmanî jî, bi alîkarêya ku ji Almanyayê wergirtiye, di 29'ê Cotmeha 1914'an de bi êrîşkiri- na li ser Rûsyayê ve tevlî şer dibin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Welatê kurdan kengî dibe qada şerên giran û di navbera kê de?
2. Xwesteka hêzên ku tevlî şerên cîhanê bûne, çi bû?
3. Lewazbûna bandora birêveberêya osmanî, rê li ber çi vekiriye?
4. Çima Atatürk, bi rayedarên kurdan re peywendî pêk anîne?
5. Osmaniyan ji bo ku xaka xwe biparêzin, çi kirin?

WANE 2

TÊKÇÛN Û HILWEŞÎNA OSMANIYAN A DI ŞERÊ CÎHANÊ YÊ YEKEM DE

Imperatorêya osmaniyan bi destpêkirina Şerê Cihanê yê Yekem re, wisa hizirî ku erdên ji dest wê derketine, wê dubare bistîne. Herî kêr, armanc dike ku erdên di destê wê de bi dest bixe.

Îtîhad û Terakî, polîtikayeke nêzî ya almanan hebû. Ji ber vê yekê, dixwaze li gel almanan tevli şer bibe. Padîşahê osmanî û hin zilmên dewletê, dixwazin li gel dewletên hevpeymanê cih bigirin, an jî bêalî bimînin. Lê, bi lîstok û bêbextiyeke Îtîhad û Terakiyê, osmanî bi neçarî di 30'ê Cotmeha 1914'an de li gel dewletên hevgirtî tevli şer dibin. Dewleta osmanî di gelek eniyan de dikeve nava şer. Piraniya van eniyan winda dike. Tenê di şerê deryayê yê Çanakaleyê de serkeftinê bi dest dixê. Di heman demê de bi van şeran re rewşa gel bêhtir ber bi xerabiyê ve diçe. Bi sed hezaran mirov di şeran de û ji birçîbûnê dimirin. Di dema vî şerî de ermenî û rûm, rastî qirkinê tên. Hemû gel, ji vî şerî û polîtîkayên Îtîhad û Terakiyê, ziyane dibînin. Di encamê de li gel dewletên hevgirtî osmanî jî, di vî şerî de winda dikin. Osmanî, piştî vî şerî parçe dibin. Di 30'ê Cotmeha 1918'an de di navbera dewletên hevpeymanê û osmaniyan de Peymana Agirbesta **Mondrosê** hat muhrkirin.

Xalên girîng ên peymanê, ev in:

1. Wê artêşa osmanî bê belavkirin û çek bên radestkirin.
2. Tengav, wê ji aliyê dewletên hevpeymanê ve bên kontrolkirin.
3. Dewletên hevpeymanê, dikarin cihên ku ewlekarêya wan dixê metirsiyê, dagir bikin.
4. Eger, li kîjan ji her 6 bajarên Rojhilatê Anatoliyê pirsgirêk derkevin, dewletên hevpeymanê dikarin wî dagir bikin.
5. Bi vê hevpeymanê agirbestê re, Kurdistan ji aliyê Îngilîz û Fransayê ve hatiye dagirkirin. Îtaliyan, peravên Deryaya Spî vegirtin. Aliyê Egeyê jî, ji aliyê Qraliyeta Yewnanistanê ve tê bidestxistin. Ji derveyî vê Îngilistan Stenbolê, tengavan, Trakya û Sînopê jî bi dest dixê.
6. Îngilistan nîvgirava Erebiyanê, Îraq, Başûrê Kurdistanê û Colemêrgê jî, dagir dike. Franse jî Libnan, Sûriye, Rojavayê Kurdistanê, Semsûr, Riha, Dîlok û Mereşê dagir dike.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Piştî qedandina şer, dewleta Osmanî çî hêvî dikir?
2. Polîtîkeya Itîhad û Tereqî çî bi serê gelan de anî?
3. Xalên Peymana Modrosê diyar bike?

WANE 3

PEYMANÊN KU LI DIJÎ KURDAN HATINE ÇÊKIRIN (1)

Peymana Sykes-Pîcot (16'ê Gulana 1916):

Dema ku Îngilistan di sala 1915'an de Nîvgirava Erebistanê da gir dîke, Şerîfê Mekehê Hiseyn ê ku li dijî osmaniyan serî hildaye, destek dîke û li ser xaka Îraq û Filistînê damezirandina dewleteke ereb a girêdayî xwe armanc dîke. Her çî qas Fransa li dijî vê planê derdikeve jî, di dawiyê de ev peyman tê mohrkirin. Li gorî vê peymanê ku li ser navê Îngilistanyê Mark Sykes û li ser navê Fransayê Georges Pîcot beşdar bûye û Rûsya jî erê kiriye, ev biryar tî girtin:

1. Trabzon, Erzirom, Wan, Bedlîs û beşek ji Başûrê Rojhilatê Anatolyayê digihaşt Rûsya.
2. Herêma Rojhilatê Deryaya Spî, Edene, Dîlok, Riha, Amed, Mûsil û Peravên Sûriyeyê, wê bigihaştana Fransayê.
3. Bendavên Heyfa û Akko, Bexda û Başûrê Mezopotamya wê bigihaştina Îngilîstanê.
4. Li ser xakên ku gihastin Îngilîstan û Fransayê, wê Konfederasyona Dewletên Ereb, an jî dewleteke ereb a ku girêdayî Fransa û Îngilistanyê hatibûya damezirandin.
5. Filistîn, ji ber ku cihekî pîroz bû, wê li wir birêveberiyêke navnetewî hatibûya damezirandin.

Kurdistan jî di nav de tevahiya Rojhilata Navîn, li gorî daxwaza xwe parçe parçe kirine, bi peymanên piştî şer zêdetir tê xurtkirin û Rojhilata Navîn ji wê rojê heta roja me, dixin nava aloziyêke mezin.

Şerê ku çar salan dom kir, bi serkeftina dewletên Hevpeyman ên alîkarêya Amerîkayê jî bi dest xistin, encamdar dibe. Piştî şer, di Konferansa Aştiyê ya Parîsê de ku ji aliyê Îngilistan, Fransa û Amerîkayê ve çêdibû, biryara peymanên ku bi dewletên têkçûne re tî girtin, tî girtin.

Li gorî vê; bi almanya, awûstîrya, bûlgaristan, macaristan û osmaniyan re Peyman tî mohrkirin.

Konferansa Qahîreyê:

Ev konferans, di Adara 1921'ê de hatiye çêkirin. Di vê konferansê de ji aliyê Îngilîstan û Fransayê ve parçekirina Rojhilata Navîn û

Mezopotamyayê hatiye erêkirin. Li ser bingeha parçekirina Kurdistanê, damezirandina dewletên Tîrkiye, Îran, Îraq û Sûriye di vê konferansê de dibe biryar. Di encama vê konferansê de Îraq û Erebistana Siûdî digihaştin Îngilistan, Sûriye û Lubnan jî digihaştin Fransayê. Di encama vê konferans û peymanan de ramyarêya çar dewletan a li hemberî kurdan hatiye zelalkirin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Di Peymana Seykes Pîcot de çi biryar tèn dayîn?
2. Çima birêveberêya navnetewî, li Filistînê hatiye damezirandin?
3. Konferansa Qahîreyê, li ser kîjan bingehê û ji aliyê kê ve çêbûye?
4. Konferansa Qahîreyê, çi encam dane?

WANE 4

PEYMANÊN KU LI DIJÎ KURDAN HATINE ÇÊKIRIN (2)

Peymana Sewrê (10'ê Tebaxa 1920):

Li bajarê Sewrê yê nêzî Parîsê, hêzên hevpeymanê bi Dewleta Osmanî re peyman a Sewrê mohr dikin. Ev peyman, ji bo osmaniyan bendên pir giran hildigire û ji bo gelên herêmê jî çandina tovê bêti-faqiyê ye. Hin bendên girîng ên vê peymanê, ku bi giştî ji 433 bendan pêk hatibûn, ev in:

1. Rojhilatê Trakyayê û rojavayê Anatolyayê, wê ji bo Yewnanistanê hatibûna hiştin.
2. Bajarên Mêrdîn, Riha, Dîlok û tevahiya Sûriyeyê, wê ji Fransayê re mabûna.
3. Girava Rodos û Dozdeh Girav para Îtalyayê diketin. Giravên Deryaya Egeyê ji Yewnanistanê re diman.
4. Erebiistan, Mûsil û Îraq, wê ji Birîtanyayê re mabûna.
5. Wê Başûrê Rojavayê Anatolyayê gihastibûna Îtalyayê.
6. Wê li ser xaka Kurdistanê, dewletên Ermenistan û Kurdistan hatibûna damezirandin.
7. Tenê bajarê Stenbol û çend bajarên li derdorê, ji bo osmaniyan dihatin hiştin.

Bendên vê peymanê yên li ser kurdan jî, wiha ne:

(benda 62): Cihên ku hejmara niştecihên wan pîranî ji kurdan be, dê herêmeke xweser bihata damezrandin. Nûnerên dewletên Îngilistan, Fransa û Îtalyayê ji bo pêkanîna vê hevpeymanê dê xebat bidana meşandin.

(Benda 63): Dewleta Osmanî neçar e vê plana xweseriyê ya ji aliyê komîsyonê ve hatiye pêşniyarkirin, di nava sê mehan de derbasî meriyetê bike.

(Benda 64): Heger netewa kurd di nava salekê de biryara xwecûdakirina ji dewleta Osmanî bigire û bixwaze dewleteke serbixwe damezrîne, pêwîst e vê daxwazê bigihîne Koma Netewan. Heger Koma Netewan jî biryar bide ku kurd dê karibin xwe bi rê ve bibin, wê demê pêwîst e dewleta Osmanî, hêzên xwe ji herêmên kurdan vekişîne. Lê tevî ku Peymana Sêfrê li ser kaxezê mabe jî, di pêşke-tina pirs-

girêka kurdî de xwedîcihekî girîng e. Di dîrokê de cara yekem bû ku di belgeyêke dîplomatîk de, bi giştî di herêmeke ku kurd tê de dijiyan, gelê kurd dibû xwediyê mafên xweseriyê.

Peymana Enqere (5'ê Hezîrana 1926):

Peymana ku piştî serhildana Şêx Seîd, di navbera Tirkiye û Îngilistanyê de hatiye çêkirine. Di wê demê de pirsgirêka bingehîn, pirsgirêka Mûsil û Kerkûkê ye. Ev her du bajar, piştî Peymana Mondros a bi osmaniyan re hatiye mohrkirin, ji aliyê îngilîzan ve hatibû dagirkirin. Lê dema ku Komara Tirkîyeyê tê damezirandin, van bajarên di çarçoveya Mîsak-î Mîlî de dixwaze.

Ji bo çareserkirina pirsgirêkê, di sala 1924'an de pirsgirêkê dibin Netewên Yekbûyî. Li vê derê, piştî lêkolîneke şeş mehan, biryara referandûmeke giştî tê standin. Lê ji ber ku Îngilistan bi tundî li dijî vê derdikeve, referandûm pêk nayê. Li vir gotinên sereke yê îngilîzan wiha ne: "Ji ber ku kurd civakeke hov û nezan in, ev referandûm bêwate ye. Ji ber vê yekê, hinek din dikarin wan bi kar bînin. Serhildana Şêx Seîd a 1925'an derfeta ku Îngilistan dixwest, pêk anî. Ev serhildan, li dijî dewleta tirk weke amûra gefê hatiye bikaranîn. Li hemberî vê rewşa ku derketiye, dewleta tirk ditirse û bi mercên ku Îngilistan alîkarêya serhildanê neke, dest ji mijara Mûsil û Kerkûkê vedikişîne. Piştî ku serhildan tê çewisandin, her du alî di 5'ê Hezîrana 1926'an de peymanekê mohr dikin. Bendên peymana Enqereyê, ev in:

1. Îngilistan, wê piştgiriyeke tam bide ramyarêya Tirkîyeyê ya li dijî kurdan.
2. Sînorên Colemêrgê, wê ji nû ve werin sererastkirin.
3. Tirkiye, wê Konferansa Qahîreyê nas bike.
4. Mûsil û Kerkûk, wê girêdayî Îraqê bimînin.
5. Îraq, petrola ku ji vê herêmê bi dest dixê, wê ji bo 25 salan ji %10'ê wê, bide Tirkîyeyê.
6. Wê li herêmê bi Îngilistanyê re ramyariyên hevbeş werin meşandin û Tirkiye dev ji sînorên Mîsak-î Mîlî berde.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Peymana Sewrê, bi kê re hat mohrkirin û çima?
2. Sê bendên Peymana Sewrê, diyar bike.
3. Bendên Peymana Sewrê yê der barê kurdan de kîjan in?
4. Peymana Enqereyê, kengî û di navbera kîjan hêzan de hatiye pêkanîn?
5. Bendên Peymana Enqereyê, diyar bike?
6. Peymana Enqereyê, di kîjan rewşê de hatiye çêkirin û bandoreke çawa diafirîne?

WANE 5

REWŞA KURDAN A PIŞTÎ SALA 1920'AN

Ramana netew-dewlet a modernîteya kapîtalîst, bîrdoziya jehra netewperestiyê di nava gelan de pêş xist. Ji aliyê ramyarî, civakî, aborî û çandî ve, bandorên xwe li ser civakan pêş xistin. Weke ku li her devera Cîhanê gelên ketine xefika jehra netewperestiyê, weke ku bûne neyarê gelên din, netew dewlet jî, ji bo çandên gelên din tune bike, êrîşeke bipergalî ya tunekirin, mandelekirin û pişaftinê daye destpêkirin. Di encama vê yekê de ji berêya modernîteya kapîtalîst, tevî ku kurd bi windakirinê re rû bi rû mane û li hemberî hebûna wan a netewî jî êrîş zêde bûne, xweserêya xwe ya heye domandine. Dema ku mirov tê destpêka sedsala 20'an serdestên, tirk, ereb û faris ku bi ramana netew dewletê û jehra wê, şêwazê xwe girtin, bikaranîna civakên di bin bandorêya xwe de li hemberî kurdan bi awayekî pergalkirî polîtîkayên qirkirina çandî û fîzîkî meşandine. Di encama vê yekê de kurd di bin banê netew-dewletên, tirk, ereb û farisan de bi bergiriyên giran re rû bi rû mane. Dema ku em tîr çaryeke sedsala 20'an a ji bo hebûna xwe ya netewî ku bi tamamî bi rewşeke windakirinê re rû bi rû maye. Di encama polîtîkayên netew-dewletên tirk, faris û ereban ên mandelekirinê de, kurd ketibûn rewşeke tunekirinê.

Parçekirina Kurdistanê û bêstatû hiştina Kurdan:

Di sedsalên 19 û 20'an de hêzên desthilat ji bo ku dewletên osmanî û Îranê yên ku têkçûne bi kar bînin, kurd bi kar anîn. Lewma, li ser kurdan komkuji û qirkirin hatin meşandin. Kurd weke gelê di serdemaya navîn de dijiyan, bê statû hatin hiştin. Li gorî vê, polîtîkayeke ku du sedsalan bidome, hat bernamêkirin û heya niha jî, tê meşandin. Ya rastir, ew e ku emperyalîzma di nava pergala Rojhilata Navîn de dimeşand, li ser tunekirina kurdan pêş ket. Ji ber vê yekê, dîroka kurdan a van 90 salên dawî, wisa ye ku di tu şaristaniyan de nehatiye dîtî, bi biyanîbûn, kuştin û tunekirinê re dagirtî ye. Mêtîngerêya emperyalîst, di parvekirina Rojhilata Navîn û cîhanê de kurd kirine çar parçe û bê statû hiştine. Nehîştîye ku kurd bi serê xwe bibin hêzeke ramyarî û bi gelên herêmê re jiyanê hevpar bijîn. Îngilîzan tîkiliya kurdan a ramyarî bi gelên din re, weke metirsiyekê ji bo hebûna xwe dîtîye. Ev tîkilî, ji ber gelên dîrokî yên bi hev re jiyane, herî zêde

dikarîbû bi tirkan re bihatana meşandin. Ji ber ku, di berxwedana pêşî ya li hemberî fransiyan de li bajarên ku kurd tê de dijîn, li Riha, Dîlok û Mereşê pêş ketin. Her wiha, destpêkirina yekem a şerê rizgariyê, di 1919-1920'an de bi kongreyên Sêwas û Erziromê dest pê kiribû û bi yekîtiya kurd û tirkan re ber bi avakirina komarê ve bi encam dibe. Ev yekîti, Îngilistanyê dixê nava metirsiyê.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Netew-dewlet, ji bo ku çandên gelan tune bikin, çi dikin?
2. Serdestên tirk, ereb û faris, jehra netew dewletê, çawa li hemberî kurdan meşandine?
3. Dîroka kurdan a van 90 salên dawî, çawa derbas bûye?
4. Parçekirina Kurdistanê, bi kurtasî veke.
5. Dewlemend û sermiyandarên kurd û cihûyan, peyman bi kê re çêkirin û ev peyman xwe li ser kîjan bingehê girtiye?

WANE 6

ŞERÊ RIZGARÊYA NETEWÎ Û AVAKIRINA KOMARÊ

Netewperestiya Anatolyayê, bi pêşengtiya Mistefa Kemal pêş dikeve. Ev, weke hevkarêya şerê rizgarêya netewî tê binavkirin.

Rista kurd û cihûyan a damezirîneriyê jî hebû. Dewlemend û sermiyandarên kurd û cihû jî, bi çînên jor ên tirk re peyman çêkirin. Lê xirîstiyân, li derveyî vê peymanê bûn û dibûn armanca wan. Vê peymanê, bingeha xwe ji Îttîhat û Terakiyê girtiye. Di sala 1919'an de Etaturk ji bo ku piştgirêya kurdan bistîne, 30 nameyan ji şêx û begên kurdan re dişîne. Di van nameyan de dibêje:

«Em dest bi şerê rizgarêya Anatoliyayê bikin û ev şer dê li ser navê xelîfê Osmaniyan be. Dema ku şer bi dawî bibe, em ê weke du gelên dost, vî welatî bi rê ve bibin.»

Li ser vî bingehî kongir tên lidarxistin û 30 beg û şêxên kurd şerê rizgarêya Anatoliyayê dipejirînin. Di wê demê de rûs jî piştgirêya tirkan dike da ku dewleta xwe ava bikin. Lê îngilîz bi tirkan re danûstandinan dikin. Li ser bingehê van danûstandinan îngilîz jî tirkan dixwazin xwe ji rûsan qut bikin û girêdayî Rojava bimînin, ji bo ku hevpeymanî Sêfrê bê bandor bimîne û dewleteke tirkî ava bibe.

Bi vî awayî di sala 1923'an de peymanî Lozanê şane dikin. Di vê demê de kurdên Bakur bi rengekî nêzîk dibin û yên Başûr bi rengekî din nêzîk dibin. Li Bakur beşek ji kurdan piştgiriye didin şerê Anatoliyayê û beşeke din jî li dijî wan radibin. Milê Koçgiriye yê Dêrsimê tevlî şerê Anatoliyayê nabe û dibêjin ku em ê Kurdistanê serbixwe ava bikin, ji ber vê yekê di sala 1920-1921'ê de serhildana Koçgiriye li dar dikeve.

Peymana Lozanê:

Di encama Şerê Rizgariye de dema ku Peymana Sewrê hat rewşeke bikaranîne, peymanî nû jî bûye Peymana Lozanê. Bi vê peymanê re, hin pirsgerêk hatin çareserkin û hin jî, di peymanên pişt re de hatin çareserkin. Pirsgerêka herî zêde hatiye gotûbêjkin jî, mijara sînoran bû. Sînorên Tirkiyeyê yên başûr ji berêya wê, di 1921'ê de bi peymanî Enqereye ya bi Fransayê re hatibûn diyarkirin. Ev, piştî peymanî Qesrî Şirîn, belgeya fermî ya parçekirina Kurdistanê ye. Bi

vî awayî, sînor hatibûn bînpêkirin. Ev sînor, bi peymanê Lozanê jî dihat erêkirin. Dema ku bi Îraqê re sînor tên diyarkirin, hîn jî di mijara Mûsilê de lihevhatinek çênebûye. Ji ber ku Mûsil xwedî dewlemendiya petrolê ye, her tim bûye pîrsgirêk. Bi peymanê Sykes-Pico a ku axa osmanî parve kiriye, eyaletê Mûsilê jî Îngilistanyê re hatibû hiştin.

Îngilistan, naxwaze dest ji herêmên ku pîranî şênîyên wan kurd in, berde. Bermahiya osmaniyan a bi navê Komara Tirkîyeyê jî, naxwaze ku dest ji heman heremê berde. Sedema vê jî, dewlemendiya heremê ye ku her du dewletên dagirker jî, dixwestin bibin xwediyê vê heremê. Ji ber vê yekê, Konferansa Lozanê heya tê wajokirin 8 meh dem derbas dibe. Lê belê, dîsa jî pîrsgirêk bi temamî çareser nabe. Ger pîrsgirêk çareser nebe, wê demê çareserî ji Komeleya Netewan re hiştin weke xalekê tê destgirtin. Ji ber vê yekê, mijar tê pêşîya Komeleya Netewan. Tirkîye jî, ji ber ku bawerêya xwe bi pîranî şênîyên kurdên ku li herêmê dijîn tune ye, referandûmê pêşniyar dike. Lê ev pêşniyar, ji aliyê Îngilistanyê ve nayê pejirandin. Ji aliyê Komeleya Netewan ve komisyona ku hatiye avakirin raporekê amade dike, pêşniyar dike ku Mûsil ji Îraqê re bimîne. Divê mafê kurdên li wir dijîn jî, were dabînkirin. Ev rapora ku Komeleya Netewan di Kanûna 1925'an de pejirandiye, di vê çarçoveyê de bi peymanê Enqereyê ya di 5'ê Hezîrana 1926'an de jî, tê pejirandin. Weke xalekê jî, wê Tirkîye 25 salan ji petrola Mûsilê ji sedî 10 par bigire. Lê belê, Tirkîye wê di berdêla 500 hezar pereyan de para xwe ji Îngilistanyê re bihêle. Bi Peymana Lozanê re Kurdistan dibe çar parçe. Gelê kurd jî, ji vê parçebûnê para xwe digire û dikeve bin destê çar desthilatdarêyan. Ev parçebûn, parçebûna di navbera kurdan de kûrtir dike. Ew dewletên dagirker jî, weke yek polîtîkayê li hemberî gelê kurd polîtîkaya qirkirin û tunekirinê dimeşînin. Ev polîtîka jî, ji bo pêşeroja kurdan metirsiyeke mezin ava dike.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Ji birûskên ku Mistefa Kemal ji navçeyên Kurdistanê re şandine, çi diyar dibe?
2. Xwespartina kurdan li dewletên rojavayî, li ser daxwaza kê pêk hat?
3. Helwestên kurdan li her aliyê Kurdistanê li himber peymanana lozanê, çi bû?
4. Ji bo Mûsilê çi biryar hate standin?

BEŞA 4

- * RAPERÎNA KOÇGIRÎ
- * KOMELEYA AZADİYÊ
- * SERHILDANA ŞÊX SEÎD
- * SERHILDANÊN DIN ÊN DI DEMA KOMARÊ DE
- * SERHILDANA AGIRIYÊ
- * KOMKUJÎ Î SERHILDANA DÊRSIMÊ
- * ŞERÊ CÎHANÊ YÊ DUYEM

WANE 1

RAPERÎNA KOÇGIRÎ

Ji malbatên Koçgirî yên mala Mistefa Paşa, kurên wî Heyder û Elîşan Beg bi Stenbolê re têkildar in, wê demê weke rewşenbîr tên nasîn. Elîşêr nêzîkî malbata Mistefa Beg e, ku li ser Dêrsimê jî, bandora wî heye. Di dema şerê Cîhanê yê Yekem de bi artêşa Rûsyayê ya ku heya Erzinganê hat, bi pêşengên Rûs re li ser mafê kurdan hin hevdîtinan çêdike. Têkiliyên wan bi komeleya Tealî ya Kurd re jî hene. Di derbarê mafên Peymana Sewrê de jî, agahdar in. Li ser vê yekê û ji bo bidestxistina mafên kurdan xwestekên xwe ji bo Hikumeta Enqereyê di rêya nameyekê re dinivîsin.

Xalên ku di namê de hatin diyarkirin, ev in:

- > Destpêkê, wê li Dêrsimê rizgarêya kurdan were ragihandin.
- > Wê li Hozatê, ala kurdan bê hildan.
- > Hêza parastinê ya kurdan, wê li ser xeta Erzingan, Elezîz û Meletiyê ber bi Sêwasê ve tev bigere.
- > Wê ji Hikumeta Enqereyê, nasîna rizgarêya kurdan were xwestin.
- > Divê di derbarê Kurdistana xweser de hikumeta Mistefa Kemal bersivê bide.
- > Xweserêya Kurdistanê ya ji aliyê Hikumeta Stenbolê ve hatiye pejirandin, wê Enqere binase, yan na.
- > Divê kurdên ku di zîndana Elezîz, Meletî, Sêwas û Erzinganê de ne, serbest bînin berdan.
- > Ji bajarên ku piraniya şênîyên wan kurd in, karmendên tirk werin kişandin.
- > Yekîneyên ku ji bo herêma Koçgiriya hatine şandin, bi paş de werin kişandin.
- > Her wiha, kurdên li rojavayê Dêrsimê û eşîrên li wir, di 25'ê Mij-dara 1920'an de serî li meclîsa tirk bidin.
- > Dibêjin ku li gorî peymana Sewrê, divê li Amed, Wan, Elezîz û Bedlîsê Kurdistaneke serbixwe were avakirin. Ger nebe jî, ev maf wê bi zora çekdarî were stendin.

Birêveberêya Enqereyê weke bersiv, destyekê ji Elezîzê dişîne Dêrsimê. Desteya ku hatî şandin, daxwazên kurdan di cih de û bimaf

dibîne. Lê dîsa jî ji wan dixwaze dev ji tevgera xwe berdin. Birêveberên kurd van kesan diqewitînin. Piştî demeke din bi rêya parêzgarê Elezîzê ji bo encumena Enqereyê, telgirafeke ku ji aliyê serokêlên kurd ên Dêrsimê ve hatî şanekirin, tê şandin. Di vê telgirafê de wiha tê gotin:

”Li gorî peymanê Sêfrê pêwîst e li bajarên Amed, Elezîz, Wan û Bedlîsê, Kurdîstaneke azad bihata damezirandin. Pêwîst e ev biryara di demeke kurt de pêk bê. Berovajî vê, em ê neçar bimînin ku vî mafî bi hêza leşkerî, bi dest bixin.»

Ramiyarêya dewleta Tirkiyeyê:

Raperîn bi rêbertiya pêşengê êla Koçgirî, Elîşêr û Dr. Nûrî Dêrsimî dest pê dike. Hikumeta Enqereyê ji bo Elîşêr qezenc bike, parlementerêya Sêwasê dispêre wî, tevî ku pêşî pejirandiye jî, bi bergerêya Dr. Nûrî Dêrsimî, jê vedigere.

Dema ku amadekarî tamam dibin, di Tîrmeha 1921’ê de êrîş dibin ser qereqolekê. Hikumeta Enqereyê ji bo pêşiya raperînê bigire, Li Dêrsimê Ataturk serokêlên kurdan dike parlementer, ji bo ku yekîtiya kurdan xerab bike.

Destpêkirina Serhildanê:

Piştê kurdên Koçgiriye jî dest bi serhildanê kirin. Hêzên kurdî herêmên xwe ji leşker û karmendên tirk paqij kirin û gelek navçe ji destê wan derxistin. Li aliyê din li dijî tevgera kurdî seferberiyê radighînin, leşkeran kom dikin, rewşa awarte radighînin û pirên di navbera bajarên de qut dikin. Di navbera her du aliyan de şerên dijwar dest pê dikin. Kurdan bi hemû derfetên xwe ji mêr, jin, pîr û zarokan li dijî êrîşên tirk, herêmên xwe diparastin. Bi sedema bikaranîna çekên giran, şervanên kurd neçar dibûn xwe bi paş de vekîşînin. Ji ber vê yekê birêveberên serhildanê, biryara dîrxistina jin û zarokan stand. Ev jin û zarok dê derbasî herêma Dêrsimê bikin.

Piştê Heyder Beg bi 2000 leşkerên kurd bi hêzên Dêrsimê re dibe yek; dikeve rê, bi şer derbasî Koçgiriye dibe û şer bi leşkerên tirk re berdewam dibe.

Di bin fermanê serokçeteyê bi navê Topal Osman de, jin û zarokên kurdan tînin kuştin. Gundên wan tînin şewitandin û dest datînin ser hemû derfetên wan ên aborîyî.

Lê piştî demekê Heyder Beg dikeve kemînê û di encamê de bi 400 leşkerên xwe dîl tên girtin.

Encam:

Ji vir û pê de kesayetên lawaz û dûdilî yek bi yek xwe ji refên şoreşê dûr dixin, yan jî xwe radestî dijmin dikin. Hêzên kurdî yên di bin pêşengiya Elî Şêr, Dr. Nûrî Dêrsimî, Elî Şan û yên din de her ku diçû lawaz dibûn. Di rewşeke wiha de yek rê ji bo berxwedêran dima; bi şer derbasbûna çiyayên Dêrsimê û li wê deverê ji bo serhildaneke din xwe amade bikin.

Hikûmeta Enqereyê ji bo ku serhildanê biperçiqîne bi fermanarêya Nûredîn Paşa artêşeke mezin dişîne herêmê. Tê gotin ku Nûredîn Paşa dema tê herêmê dibêje: ”Çawa ku min yên ku digotin ZO (mebest ji vê peyvên ermenî ne) min ji holê rakirin, niha jî yên ku dibêjin LO (mebest ji vê peyvên kurdî ne) ez ê wan ji holê rakim.» Di navbera êlên kurd û artêşê de şerên mezin rû didin. Raperîn di 17’ê hezîrana 1921’ê de bi temamî tê çewisandin.

Ev tevger tevî ku bibiryar bû jî, di nava xwe de pir lawazî dijiya. Ji nasnameya herêmî û êlî wêdetir neçû, negihişt girseyên mezin ên kurdî. Bi vî awayî qirkirin pêk hat:

- 1.** 500 serhildêrên kurd hatin kuştin.
- 2.** 132 gund hatin şewitandin.
- 3.** 2 000 kurd ji gundên xwe tene koçkirin.

Dadgeha birêveberêya Cûntayê ya Sêwazê, Elîşan Beg, Heyder Beg, Elîşêr Beg û Zarîfe Xanim tevî 95 berxwedêran, bi cezayê sêdarê tên darizandin. Her wiha 180 kesên din jî bi cezayê herdemiyê hatin darizandin.

Dr. Nûrî Dêrsimî encama vê raperînê, wiha dinirxîne:

”Şerê rizgarêya kurdan ê Koçgiriye, pêvajoyeke şerê Kurdistanê bû, me bi wê re meydana şer winda kiribû. Lê belê, şer neqediya bû. Me bawer kiribû, ku em ê serkeftina dawî bi dest bixin. Hêvî û daxwaza me, tu caran helal nebûye”.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Sedema bingehîn ya raperîna koçgiriye, diyar bike?
2. Xwestekên kurda ji bo hikumeta Engerê, çi bû?
3. Lawazbûna raperîna Koçgiriye di kîjan xalan de diyar dibe?
4. Encamên serhildanê diyar bike?

WANE 2

KOMELEYA AZADIYÊ

Dema ku şerê rizgarêya Tirkiyeyê qediya û bi ser ket, sozên hatibûn dayîn, ji bîr bûn. Lê belê, di 1923'yan de rêxistineke ku navenda wê li Erziromê hat avakirin. Navê wê rêxistinê, Azadî bû. Hin kesên tê de cih digirtin ji serbazên Alayên Hamîdî yên kevn û hin jî, serbazên Kurdistanî yên di artêşa tirk de bûn.

Serokên Komeleya Azadiyê, ji serokê êla Cibran, Xalid Beg û Nûnerê Bedlîsê, Yûsif Ziya Beg bûn. Xalid Beg, di mektebên êlî yên ji bo artêşa Hamîdîyan ava kiribûn de dixwend. Ji ber vê yekê, serokên êlan rêz didanê. Yûsif Ziya Beg jî, ji gelê Bedlîsê bû. Ji bo meclîsa Enqereyê jî, weke parlementerê Bedlîsê hatibû hilbijartin. Bi vî awayî, karîbû li her derê bigere û bi pir kesan re têkiliyan çêke. Xalidê Cibranî, dixwest bi rêya serokê Komeleya Tealî ya Kurd Ebdilqadir û parlementer Yûsif Ziya Beg re pirsgirêka kurd bibin Komeleya Netewan. Ji bo wê jî, komek efserên kurd amadekarî kirin. Piştî wê jî, kesên herêmê yên xwedî şênîyên mezin hatin qezenckirin. Dema ku di 1923'yan de hilbijartin çêbûn, Yûsif Beg di bin kampanyaya xwe ya hilbijartinê de karê xwe bi hêsanî dikir û di vê navberê de di sala 1924'an de kongreya Komeleya Azadiyê ya destpêkê li dar xist. Di nava beşdarên kongreyê de Şêx Seîdê ku xwedî şênîyeke kur-dên zaza yên ku li bakurê Amedê dijiyan jî hebûn. Şêx Seîd, ji wan kesên ku li hemberî polîtîkayên Hikumeta Enqereyê bê guman in û her gav bi zimanekî tund rexne dike û dide xuyakirin ku pêwîst e li hemberî Enqereyê şer bê kirin. Bi vî awayî Xalid beg hewl dide ku vî kesî jî, qanih bike û hêza wî tevî serhildanê bike.

Di vê kongreyê de hin biryarên girîng hatin girtin:

Raperîneke ku hemû êlên herêmê tevî bibin, wê were destpêkirin û li gorî vê jî, wê serxwebûn bê ragihandin. Raperîn wê were plankirin, her kes li gorî jê tê hêvîkirin, wê agahiyê bistîne. Ji ber ku raperîn demeke dirêj dixwest, dîroka raperînê jî, weke 1925 tê diyarkirin.

Bi vî awayî Xalidê Cibranî yê ku wê demê ji Cizîrê heta Şirnex, Botan û Behdînanê li ser sînor berpirsyarê leşkerî yê tirk bû. Hevedîtinan bi alayên ku li ser sînor çêbûne, pêk tîne, da ku çek û leşkeran peyda bike. Ji ber ku armanc kiribûn ku dê ji başûr ber bi bakur ve, dest bi

raperînê bikin. Navenda wan ya rêxistinkirina leşkeran, Beytulşebab bû. Piştê Xalidê Cibrî diçe milê Serhed, Amed û Bedlîsê ji bo ku hevdîtinan bi el û şêxên wan deveran re çêke û herî dawî diçe Erzirûmê. Bi xwarziyê xwe re yê ku li navenda Beytulşebab dima (amadekirina leşkerî dikir) têkildar bû. Di rêya teligrafê re her dem hev agahdar dikirin. Lê nameyeke normal digihêje xwarziyê Xalidê Cibrî, ew jî wê nameyê şaş fêm dike û bêyî ku kesek agahdar be, êrîşî qereqolên tirkan dike. Di gumana wî de ku serhildan dest pê bûye. Li hember vê êrîşê, tirk Beytulşebab dorpeç dikin û şer bi çend alayên ku tevlî raperînê bûne re, dikin. Ji ber ku tirkan dewleta xwe nû ava kiriye, naxwazin nermahiyek çêbibe, ji ber vê yekê çî hêza wan a heyî, dê bi ser raperînê de bihata şandin. Êdî yê ku ji serhildêran tê kuştin, tê kuştin û yê din jî xwe radestî tirkan dikin û beşek jî direvin başûr. Dema hin ji serhildêran tene girtin û lêpîrsîn bi wan re tê kirin, li cihê Xalid Beg mikur tên. Xalid Beg li Erzirûmê tê girtin û di roja 14 nîsana 1925 de ligel Yusif Zîya Beg û zavayê wî Elî Riza, her wiha, zavayê wî yê din Faîq û Mela Evdirehman li Bazara Bidlîsê hatin darvekirin.

Ev raperîn raperîna yekem e piştî avakirina Komara Tirkîyeyê, lê li ser şaşfêmkirinekê bi dawî dibe.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Komeleya Azadiyê, li kû û li ser destê kê ava bû?
2. Helwesta Şêx Seîd, li hemberî polîtîkayên Hikumeta Enqereyê, çi bû?
3. Di kongreya Komeleya Azadiyê de, çi biryar hate girtin?
4. Çawa raperîn bi dawî bû?

SERHILDANA ŞÊX SEÎD**Şex Seîd Pîran kî ye?**

di sala 1865'an de li Erziromê li Gundê Kolhîsara yê girêdayî navçeya Xinisê ji dayîk bûye. Navê bavê wî, Şêx Mehmûd Fewzî ye. Ji malbateke mezin e. Şêxekî neqşebendî ye, Bapîrê wî, Şêx Elî xwendekarê Mewlana Xalid e. Şêx Elî, yek ji 118 xwendekarên Mewlana Xalid ên ku taybet li Şamê dihatin perwerdekirin bû.

Amadekariyên Serhildanê:

Dema ku Xalidê Cibrî û Ziya Beg têne girtin, tevgera Azadiyê bê birêveberî dimîne. Ji ber vê yekê Şêx Seîd ji bo birêvebirina Tevgera Azadiyê û Serhildanê tê hilbijartin. Dema ku Şêx Seîd birêveberêya serhildanê pejirand, dest bi tevlîbûna axa û begên kurdan kir. Agahiyê ji milê Serhed, Riha, Erzincan û Dêrsimê re dişîne. Şêx Seîd destpêkê agahiyê ji Xerzanê re dişîne, li wir Cemîlê Çeto tevlîbûna serhildanê dipejirîne. Piştê li herêma Efrînê Kor Reşan agahdar dibe ji bo ku pira Heşorkê ya ku tirên di ser re derbas dibe, birûxîne. Hevdiînan bi Dêrsimiyên re pêk tîne, lê Dêrsimî tevlîbûna serhildanê napejirînin, ji ber ku kurdên sunî bêmafî der heqê wan de kirine. Digotin berî çar salan, em li Koçgiriye ketin ber kêran û tu kesî ji we alîkarêya me nekir. Lê kurdên herêma Dêrsimê soza ji paş ve lênexistina serhildanê dan wan.

Piştê agahiyê ji xeta Serhedê re jî dişîne. Li wê derê Kor Huseyn Paşa zavayê Şêx Fehîmê Erwasî hebû. Kor Huseyn Paşa bi Şêx Fehîm û Şêx Seîdê Nûrisî re dişêwire. Şêx Seîdê Nûrisî ji wan re dibêje Artêşa tirkên a ku nû ava bûye ya islamê ye û şerê li dijî wê, şerê li dijî islamê ye. Li ser vê yekê Kor Huseyn Paşa tevlîbûna serhildanê napejirîne. Li ser bingehê van danûstandinan, Şêx Seîd amadekarêya xwe dibe ku di buhara 1925'an de dest bi serhildanê bike.

Di meşandina van amadekariyên serhildanê de, dewleta Tirkiyeyê jî li gorî xwe, bergiriyên ewlekariyê girtibûn. Ji destpêka amadekariyên serhildanê ve, bi alîkarêya sîxurekî bi navê Qaso dewleta Tirkiyeyê, rojane agahî digirtin.

Destpêkirina Serhildanê:

Di 5'ê reşemehê de, Şêx Seîd ji bo beşdarî şahiyekê bibe, diçe gun-

dê Pîranê gel birayê xwe Şêx Ebdullrehîm. Hîn amadekarî temam nebûbûn, destwerdana amadekarêyan hat kirin. Bi vê armancê komeke leşkerên tirk heman şevê çûn mala birayê Şêx Seîd. Femandarê leşkeran deh kesên kurd ku li wî gundî bûn, ji wan xwestin. Lê Şêx Seîd ev daxwaza leşkerên tirk nepejirand. Li ser vê çendê, di navbera wan de şer derket. Hin leşker hatin kuştin û hin jî dîl hatin girtin. Ev bûyer derbeyek li plana serhildanê da. Birayê Şêx Seîd, Şêx Tahir dema vê bûyera li Pîranê rû daye, dibihîze, di 10'ê reşemehê de li gundê Serdiyê, digire ser postexaneyê Lîceyê û dest datîne ser tiştên heyî. Bi vî awayî serhildan dest pê dibe.

Êdî ji ber ku dewleta Tirk amadekariyên xwe kiribûn, pêvajoyeke nû dest pê dibe:

1. Rewşa awarte radigihîne.
2. Dadgehên serbixwe ava dibe.
3. Hikûmetê diguherîne û serokwezîrê wê dibe Îsmet Înono.

Bitenêhiştina Serhildanê:

Dema ku serhildan rabû, ew lihevhatinên ku Şêx Seîd bi êl, beg û şêxên kurdan re çêkiribû, pêk nehatin.

Li milê Xerzanê Cemîlê Çeto ranabe. Her wiha êlên li milê Rihayê jî ranebûn û li Efrînê jî Kor Reş pira tirênê xera nakin. Êdî diyar dibe ku kî tirsiyaye yan jî kî hatiye kirîn. Bi vî awayî serhildan li derdora Amed û Elezîzê sînordar dibe.

Dema ku Serhildan dest pê bû, li milê Elezîzê Şêx Şerîf femandarê wê bû. Dema ku dikevin bajar, sîxurên tirk qesran dişewitînin, zêrê zêrkeran didizin, destdirêjiya hin jinan dikin û dixin stûyê serhildêran. Êdî gel li hemberî serhildêran çekan radike. Ji ber vê yekê Şêx Şerîf artêşa xwe bi paş ve ber bi milê Mûşê ve dikşîne. Li wî milî jî êlên loran û xurmek li dijî serhildêran derdikevin û bi wan re şer dikin. Ji ber ku dema Alayên Hemîdî hatibûn avakirin, Osmaniyan êla cibraniyan biçek kiribûn û ziyan didan êlên ne sunî.

Hilweşîna Serhildanê:

Piştî van bûyeran Şêx Seîd û femandarên serhildanê stratejiya xwe diguherînin. Plan dikin ku berê xwe bidin navenda Amedê û wiha bajar bi bajar bi pêş bikevin. Li ser vî bingeşê planekê bi Rêxistina Azadiyê re ya di nava Amedê de çêdikin. Li gorî wê planê dema ku

artêşa Şêx Seîd derdora Amedê bigire, dê rêxistina Azadiyê her çar deriyên Sûra Amedê veke. Lê tirk amadekariyên xwe dikin. Heman tiştên ku li Elezîzê kiribûn li Amedê jî dikin; rewşa awarte radighînin û topan li ser Sûrê Amedê bi cih dikin. Dema ku artêşa Şêx Seîd derdora bajar digire, tirk bi topan êrîşî wan dikin û wan belav dikin. Piştî Şêx Seîd berê xwe dide Erxenyê ji bo ku di çiyayan de cihê xwe bigire, lê di rê de biraziyê wî Qaso xiniziyê pê re dike û wî û hevalên wî radestî tirkan dike.

Di gulana 1925'an de li dijî Şêx Seîd û hevalên wî darizandineke ku mehekê ajot dest pê kir. Dadgehên serxwebûnê yên Amedê di 29'ê pûşperê de cezayê darvekirinê li Şêx Seîd û 47 hevalên wî birî. Cezayê darvekirinê roja bi şûn de pêk hat.

Serokê Serhildanê Şêx Seîd Li Ber Sêdarê Wiha Got:

”Jiyana min ya xwezayî bi dawî dibe. Me jiyana xwe qurbana jiyana gelê xwe kir. Ez ji vê tu caran ne poşman im. Ji ber ku li hember dijminên me dê neviyên me ji xwe şerm nekin, ez gelekî bextewar im.”

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Li ser çi bingehî Şêx Seîd bû birêveberê Komeleya Azadiyê û serhildanê?
2. Çima sozên ku bi Şêx Seîd re hatin dayîn, pêk nehatin?
3. Serhildan, çawa dest pê bû?
4. Çima Şêx Şerîf artêşa xwe ji Elezîzê vekîşand?
5. Plana Şêx Seîd ya ku dê bajarê Amedê bi dest bixe, rave bike?

Ebdullah Ocelan vê raperînê, bi vî awayî dinirxîne:

”Serhildana 1925’an a di bin serokatiya Şêx Seîd de, bi rijandina xwîneke pir zêde û nemerdane hatiye tepisandin. Dîroka sala 1925’an di vê wateyê de, ne tenê destpêka serhildanê ye, di rastiya xwe de destpêka dîroka komplo, bêbextî, komkujî û xiyaneî ye jî. Di vir de rola diyarker a herî sereke dîplomasîya ku îngilîz û cihûyan lîstîye. Di komploya 29’ê pûşpera 1925’an de ya ku li dijî serhildêrêya Şêx Seîd pêk hat, benê darvekirinê li dijî hemû kurdan hatibû kişandin. Darvekirina Şêx Seîd û hevalên wî, di komarê de li otorîtarîzmê, rê li ber mandelekirin û pişaftina kurdan vedike. Têkiliyên kurd û tirkên di asteke jor de xerab dike û komar şansê xwe yê demokratîkbûnê ji dest dide.»

WANE 4

SERHILDANÊN DIN ÊN DI DEMA KOMARÊ DE

Di sedsala 20. de gelê kurd li hemberî dewletên dagirker, hewl daye bi serhildanan ve hebûna xwe biparêze. Lê ji ber şêwaza tevger û têkoşîna xwe, nekarîne bi ser bikevin û bi komkujî, tepisandin û bin- ketinê ve encamdar bûne. Ji ber ku piraniya van serhildanan, herêmî mane û nekarîne tevgerêke netewî pêk bînin. Gelekî zehmet e ku mirov tevgerên kurd ên vê demê, bi awayekî bîrdozî, rêxistinî û çal- akî di nava mînakên çînî û netewî de bi plan û projeyê bide nasîn.

Serhildana Sasonê (1925-1937):

Piştî raperîna Şêx Seîd, hêzên hikumetê li hemberî qada mezin a berx- wedana Sasonê jî dikeve nava tevgerê. Qeymeqam û hêzên leşkerî, li nava gundan digerin û bi darê zorê ji gel bacan kom dikin. Bi taybetî, gundên çiyayî li hemberî vê yekê li ber xwe didin û dikevin nava berxwedanekê. Artêşa tirk, li hemberî Sasonê di salên 1932, 1935, 1936 û 1937'an de çar caran di bin navê komkirina çekan de opera- syonan li ser vê heremê pêk tîne.

Bi biryara desteya wezîran a birêveberêya wê demê ve mişextîkirina gelê vê herêmê ya ber bi rojavayê Tirkîyeyê ve tê çêkirin. Li hem- berî nerazîbûnên kurdan, vê carê jî artêşa tirk tevgerêke leşkerî dide destpêkirin. Nêzî 300 çek tên komkirin. Di encama van tevgeran de ji artêşa tirk 65 leşker tên kuştin û 80 leşker jî birîndar dibin.

Artêşa tirk, bi rêbazên hovane êrîşî gel dike û bi sedan mirovên herêmê dikuje, gelek kes birîndar dibe û gelek ji wan jî radest dibe. Her wiha, hejmareke zêde gundên kurdan hatin talankirin û şewitan- din.

Raperîna Mûtkeyê (26'ê Gulan-25'ê Tebaxa 1927):

Li Kurdistanê, li hemberî stemkarî; serhildan, li hemberî bêdadiyê; bertek, li hemberî koletiyê; azadî, li hemberî bişaftin û mandeleki- rinê; ruhê berxwedanê her dem hebû. Serhildana Mûtkeyê jî, yek ji ser- hildanên li hemberî stemkarêya rêjîmê hatiye kirine.

Di serhildana Şêx Seîd de eşîrên li derdora Mûtkeyê alîkarî dane ser- hildanê. Piştî tepisandina serhildana Şêx Seîd, gelê Mûtkeyê li hem- berî pêkanînen rêjîmê yên weke; stemkarî û bêdadiyê serî netewan- din. Ji ber vê yekê, eşîrên ku radest nedibûn, ji bo ku wan mişext

bikin, dikeve nava tevgereke leşkerî.

Parêzgerêya Bedlîsê li hemberî 8 eşîr û gelên li 35 gundan dijiyan, tevgereke leşkerî dide destpêkirin. Çekên wan kom dike û wan mişextî herêmên din dike. Gelê herêmê jî, li hemberî van kiryarên hovane yên birêveberêya tirk, dest bi serhildanê dike û bi vî awayî bûyerên Mûtkeyê dest pê dikin.

Di 26'ê Gulana 1927'an de yekîneyên artêşê, heremê dagir dikin. Gel radest nabe û dikeve nava têkoşînekê. Ji raperînê re kesên weke; Şêx Ebdilrehman, Mihemedê Elîyê Yûnis û Selîmê Zorikî pêşengtî dikirin. Dewlet, di tevgere de tam negihaştibe armanca xwe jî, piştî kuştina rêberên raperînê berxwedan tê tepisandin. Di encamê de pir kesan jiyana xwe ji dest da, pir gund hatin xerabkirin û hin jî neçar man ku ji herêmên xwe dûr bikevin.

Li gel van serhildanan, gelek serhildanên din, di dema komarê de hatine bipêşxistin, hin ji wan ev in:

- Serhildana Bêşebabê (3'yê Îlona 1924)
- Serhildana Reşkotan û Ramanan (9-12'ê Tebaxa 1925)
- Serhildana Koçûşaxê (7'ê Kanûnê–30'ê Mijdara 1926)
- Raperîna Bicarê (7'ê Kanûnê -17'ê Mijdara 1927)
- Serhildana Eliyê Resûl (22'yê Gulanê - 3'yê Tebaxa 1929)
- Tevgera Tendûrekê (1'ê Îlonê – 27'ê Îlona 1929)
- Tevgera Stewrê (20'ê Gulanê – 9'ê Hezîran 1930)
- Tevgera Oremarê (16'ê Tîrmehê – 10'ê Kanûna 1930)
- Tevgera Pulûmûrê (8'ê Kanûnê – 14'ê Mijdara 1930)

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Serhildanên gelê kurd, çawa encamdar bûne?
2. Serhildana Sasonê li himber çi rabû?
3. Operasyonên artêşa tirk a li hemberî Sasonê, çi pêk aniye?
4. Piştî tepisandina serhildana Şêx Seîd, gelê Mûtkeyê li hemberî çi serî netewandiye?
5. Bi çi awayî, bûyerên Mûtkeyê dest pê dikin?
6. Sê serhildanên ku di dema komarê de hatine bipêşxistin, diyar bike.

WANE 5

SERHILDANA AGIRIYÊ

Dewleta Tirk, ji bo rûniştandina sazûmanîya dagirkeriyê di welatê me de û bêdengkirina gelê Kurd, serî li her rêyan dabû. Bi têkçûna serhildana Qoçgiriye re tevkujiyên di welatê me de destpêkirin, di pêvajoya serhildana Şêx Seîd de gihiştibûn asteke herî jor. Kurdistan di nava êgir de hiştibûn. Bi deh hezaran Kurd hatibûn kuştin û di bajarên dûr yê Tirkîye de neçarî jiyanê hejarî kiribûn. Lê tevayî van kiryanan têra dîrxistina gelê Kurd ji hêviyên welatekî azad û jiyanêke însanî, nedikir. Hemû riyên xapandinê û siyasetên gemar, rastî berxwedanên gelê Kurd dihatin û bê wate diman.

Serhildana Agirî ya 1927'an û Damezrandina Xoybûn:

Dema ku Birahîmê Heskê Têlî li çiyayê Agirî li himber dewleta turk serî hildide, rêxistinên Kurd yê binavê Cemiyetî Tealiya Kurdistan, Cemiyetî Îçtîmaiyeî Teşkilatî Kurd û Cemiyeta Îstîklala Kurdistan sala 1927'an li Lûbnanê li bajarê Bihemdûnê kongreyekê lidardixê. Ji derveyî birêveberên van rêxistinên, hinek serokêl û kesayetên welatparêz jî beşdarî vê civînê bûbûn. Kongreyê 45 rojan berdewam kiribû. Ev kongre di heman demê de dibû bingehê damezrandina partiya netewî ya binavê "Xoybûn". Bi vî awayî rêxistineke netewî ya yekbûyî hatibû damezrandin.

Rêxistina Xoybûnê piştî ku navenda xwe li rojavayê Kurdistanê çêdike, agahiyê ji Birahîmê Heskê Têlî û hevalên wî re dişîne ji bo ku tev li serhildanê bibin û weke rêxistinê serhildanê bi rê ve bibin. Birahîm û hevalên wî jî vê yekê dipejirînin. Li ser vî bingehê Rêxistina Xoybûnê Îhsan Nûrî Paşa weke serfermandaerê serhildanê erkdar dike. Rêxistina Xoybûnê, ji bo birêvebirina serhildanê bernameyekê çêdike. Di bernameya xwe de diyar dikin ku li Kurdistanê dê netewdewletekê li ser bingehê nûjen ava bikin. Stratejiya xwe ya leşkerî çêdikin, ji bo vê armancê komikên biçûk yê piştî serhildana Şêx Seîd xwe di çiyayên Kurdistanê yê derdora Amed, Çewlik û Mûşê de parastine, anîn rex hev û di perwerdeyeke leşkerî û ramiyariyî re derbas kirin.

Amedekarî û Destpêkirina Serhildanê:

Her wiha rêxistina Xoybûnê li milê rojhlat bi Yûsivê Ebdullah re ku

serokêla celaliyan e li hev dikin ku piştgiriye bide serhildanê. Dema ku Îhsan Nûrî Paşa digihêje Agiriyê, li gel serhildêran derdora Agiriyê digirin, ala Kurdistanê hildidin, li ser rêyan rêbendan çêdikin û ji bo çûn û hatina Kurdistanê pasportan çêdikin. Bi vî awayî serhildanê berdewam dikin. Ji ber ku êla celaliyan di herêmê de xurt bû û tirk û îranî lawaz bûn, li milê rojhilat Yûsifê Ebdullah piştgiriye dide serhildanê. Bi vî awayî şer bi pêş ket û kurdan derdora Agiriyê girt.

Ramiyarêya Dewleta Tirk:

Parlamentoya Tirkîyeyê di gulana 1928'an de komisyoneke lihevanînê saz kir. Vê komiyonê piştî demekê daxwaza hevdîtînê ji Îhsan Nûrî Paşa kir. Pêşniyar ji aliyê kurdan ve hat pejirandin û her du alî hatin gel hev. Di vê hevdîtînê de ji bo serhildêran pêşniyara lêborînê û ji bo Îhsan Nûrî Paşa jî, di karê dewletê de cihekî bilind jê re dihat pêşniyar kirin.

Aliyê kurdan pêşniyarên tirkan nepejirandin û diyar kirin ku ji bo rawestandina têkoşînê, yekemîn mercê wan naskirina mafên netewî yên gelê kurd e. Êdî piraniya herêmên Agirî û derdora wê serhildêran girtibûn û sazûmaniyeke rûniştî ya dewleta Tirk nema dihat dîtin. Ji ber vê yekê rayedarên tirk bi dewleta Îranê re hevdîtin çêkirin. Ji bo ku sînorên rojhilat ji bo ku rê li ber serhildêran bigirin, herêma Qutûrê didin îraniyan û Agirêya biçûk, tevî xwe dikin. Dewleta Îranê jî Yûsifê Ebdullah digire û wî di zîndanê de dikujin. Lê dema ku sînorê rojhilat li ber serhildêran hat girtin, di milê Êrîvanê re diçûn û dihatin. Ji ber vê yekê tirk bi Yekîtiya Soviyetê re hevdîtinan çêdikin û vî milî jî digirin. Bi vî awayî tirk li derdora Agiriyê çemberekê çêdikin û operasyonê bi balefiran dest pê dikin. Ji Geliyê Zîlanê dest pê dikin.

Têkçûna Serhildanê û Komkujiya Geliyê Zîlan:

Di dawiya payîza 1930'î de leşkerên tirk xwe berdan gelî û hemû kesên vê derê yek bi yek kuştin. Ev bûyer weke komkujiya Geliyê Zîlanê derbasî rûpelên dîrokê dibe.

Li gorî Rojnameya Cûmhûriyetê ku weke weşaneke fermî ya dewleta Tirkîyeyê dihat naskirin "Li derdora Çiyayê Agirîyê hemû gundên ku tevî serhildanê bûne hatin şewitandin. Niştecihên van deveran hatine şandina Erdîşê. Di operasyona Zîlanê de qasî 15.000 serhildêr hate

kuştin.”

Di 16'ê tîrmeha 1930'an de rojnameya Cumhuriyetê ev bûyer bi vî awayê weşand: “Li ser Çiyayê Agiriyê balafirên me bi ser serhildêran de bombebaranên pir bi hêz dike, çiyayê Agirî yê di nav agir û teqîn de dizare. Teyrên tirk ên hesin hesabê kesên ku bi raperîne ve rabûye dibîne. Geliyê Zîlan heta devê xwe bi termên mirovan tijî bûye.”

Kesên ku ji komkujiyê mabûn jî, berê xwe dan Agiriyê û li derdora wir kom bûn. Hêdî hêdî çember li serhildêran teng dibû. Newekheviya hejmara leşkerên her du aliyan, kêmbûna çek û cebilxaneyê, pirs-girêka xwarinê, sir û sermaya çiyayê Agiriyê û di herêmên şer de hebûna bi hezaran jin û zarokên ku nedikarîn şer bikin, ji bo serhildêrên kurd, bandoreke neyînî dida afirandin.

Bi taybet rewşa jin û zarokan di vê demê de bargiranî çêdikir. Ji ber vê çendê da ku ji komkujiyeke leşkerên tirk bêne parastin, biryara derbaskirina xaka Îranê ya van jin û zarokan hat dayîn. Bi vê biryarê li gel jin û zarokan hejmareke şervan di bin fermanarêya Îhsan Nûrî Paşa de derbasî Îranê bûn û xwe radestî rayedarên Îranê kirin. Piştî serhildana Agiriyê ku li gorî demê serhildana herî zêde berdewam kiriye, tê şandin. Li herêma şer goreke ji çimentoyê tê çêkirin. Li ser gorê jî dinivîsin:

”Kurdistana xeyalî li vê derê veşartî ye.”

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Serhildana Agiriyê, çawa dest pê dike?
2. Rola Xoybûnê di serhildana Agiriyê de, rave bike?
3. Ji bo ku dewleta Tirk gel bixapîne, çi dike?
4. Ji bo ku tirk serhildanê têk bibin, çi plan danîn?
5. Çima biryara derbasbûna Îranê, hat girtin?

WANE 6

KOMKUJÎ Û SERHILDANA DÊRSIMÊ

Rewşa ji berêya komkujiyê:

Herêma Dêrsimê ya ku heta sala 1938'an jî tu hêzên biyanî neketibûnê, ji aliyê du eşîrên li Dêrsimê ve dihat birêvebirin. Ji pêvajoya osmaniyan heta wê demê xweserêya xwe parastibû, xwe bi xwe bi rê ve dibir. Rêjîma komarê ya ku piştî serhildana Şêx Seîd dixwest serdestiya xwe ava bike, ev rewşa Dêrsimê ya xweser, ji bo xwe metirsî didît. Di 25'ê Îlona 1935'an de "Zagona Tuncelî (Dêrsim)" tê derxistin. Bi vê zagonê re navê Dêrsimê tê guhartin.

Parêzgerêya taybet a herêmên Elezîz, Dêrsim û Çewligê tê avakirin. Di 1'ê Çileyê 1936'an de weke parêzger û serfermandarê Dêrsimê, General Abdulah Alp Dogan tê destnîşankirin. Dadgeheke leşkerî ya bi navê Dadgeha Serxwebûnê, li Elezîzê tê avakirin. Ev dadgeh, bi taybetî ji bo Dêrsimê hatibû avakirin. Zagona Tuncelî, ne tenê Dêrsimê, bajarên li herêmê yên weke; Meletî, Erzirom û Gumuşxaneyê jî digire nava xwe. Bi vî awayî, zagona Tuncelî di serî de li Dêrsimê û herêmên elewî tê de hebûn, digire nava xwe. Bi vê zagonê re Dêrsim weke herêma qedexê tê ragihandin, ketin û derketina bajar girêdayî destûrê tê kirin.

Abdulah Alp Dogan, di sala 1936'an de li navendên weke; Dêrsim, Mutka, Qereoxlan, Sîn, Heyderan, Dengiz û Bûrnakê qereqol û qişleyan ava dike. Navê gundê Mamekê jî weke Tuncelî tê guhartin û wê derê weke navenda birêveberêya Dêrsimê destnîşan dikin.

Dêrsimî, bi pêşengtiya Seyîd Riza ve di serê sala 1937'an de ji bo M. Kemal nameyên şiyariyê pêşkeş dikin û dibêjin "Pêwîst e hemû cendirme û endamên artêşê ji herêmê bên vekişandin, hemû xebatên avahiyên yên bi armanca leşkerî tînin çêkirin, weke; pir, rêya trêne û hwd. bîna rawestandî". Her wiha, parastina mafên destnedana çekan û sivikîna bacan daxwaz dikin. Ev daxwazên wan, pêk nayên.

Êrîşên leşkerî dest pê dikin. Li hemberî vê, gelê Dêrsimê jî dest bi berxwedanê dike. Eşîra Demena û hin eşîrên li Qişlê li herêmê êrîş birin ser qereqolên tînin çêkirin û bi vî awayî, serhildana gel a li hemberî dagirkeriyê dest pê kir.

Destpêkirina raperînê:

Dêrsima ku heta sala 1936'an bi rêûresma eşîrî xwe bi rê ve dibir û xwedî cihekî xweser bû, di sala 1937-1938'an de li hemberî dagirkerêya dewletê şerekî berxwedanê dide destpêkirin. Ji berêya berxwedanê, di salên 1928, 1929 û 1931'ê de dewlet çend caran ji Dêrsimiyên dixwaze ku çekên xwe û di serî de Alî Şêrê pêşengê berxwedana Koçgirî û çend kesên din yên xwe spartine wan, radest bikin. Lê ev daxwaz nayê pejirandin. Seyîd Riza, ji parêzger Alp Dogan dûbare dûbare daxwaz dike ku zagona Tuncelî bê rawestandî, ango rêjîma rewşa awarte bê rakirin û mafên Dêrsimiyên ên netewî li ber çavan bên girtin.

Bersiva Alp Dogan a ji vê daxwazê re birina artêşa dagirker a li ser Dêrsimê ye. Balafirên ji Amedê radibin, Dêrsimê bombebaran dikin. Şer belavî her deverê dibe, bi hatina zivistanê re şerê ku rawestiyabû, di 1937'an de dîsa dest pê dike. Armanca dewletê ya li ser Dêrsimê, ew bû ku bi misogerî dagir bike û bêmirov bihêle.

Pêvajoya dagirkirinê:

Pêvajoya dagirkirinê ji 20-22'yê Adara 1937'an ku Pira Kahmût hat şewitandin, heta darvekirina Seyid Riza û hevalên wî yên di 15'ê Mijdara 1937'an de berdewam dike. Eşîrên Dêrsimê jî, weke alîgirên raperînê, yên bê alî û yên alîkarên dewletê; belavî sê beşan dibûn. Kuştina Elî Şêr û darvekirina Seyid Riza, rastî van deman tê. Piştî kuştina kurê Seyid Riza, di dawîya Adarê de heft eşîrên di navbera xwe de yekîtiya ava kirine, biryara berxwedana giştî didin.

Çar ji van eşîran, heta dawiyê girêdayî van biryaran dimînin. Navên wan eşîran, ev in: Bextiyarî, Ebasiyên Jor, Demenan û Heyderan. Li gorî vê, wê her eşîr herêma xwe biparêze. Ji ber ku eşîra Yûsifiyan ev peyman xerab kiribû, rê da ku hêzên artêşa tirk di 19'ê Gulanê de heta Çiyayê Sor pêş bikevin. Ev rewşa ku nedihat hêvîkirin, li ser qedera berxwedanê risteke mezin dilîze. Gelê sivîl xwe dispêre Geliyê Kûtû û Kalanê. Piştî 9'ê Tîrmehê, di roja ku Elî Şêr hatiye kuştin de leşkerên tirk hemû qûntarên çiya û geliyan dagir dikin. Ji vê dîrokê, heta kuştina Şahan a di 28'ê Tebaxê de bi hezaran jin, zarok û kal ên hêza wan a şerkirinê tune bûn û xwe spartibûn stargehan hatin kuştin. Di roja 28'ê Tebaxê de kuştina Şahan (Şikandina berx-

wedana Bextiyaran) dawiya berxwedana 1937'an destnîşan dike. Lê tevî bangên Seyid Riza jî, eşîrên bê alî xwe nadin têkoşînê û hemû hewldanên wî bê encam dimînin.

Pêvajoya qirkirinê:

Pêvajoya qirkirinê ya li ser Dêrsimê, ji 11'ê Hezîranê heta 10'ê Tebaxa 1938'an berdewam dike. Ev rewş, rê li ber berxwedaneke mezin a eşîrên weke; Ebasî, Bal, Keçel û Koçanan ên ku tevî berxwedana Dêrsimê nebibûn, vedike. Ev berxwedan jî, ji 22'yê Hezîranê û pê de bi taybetî, bi qirkirinên girseyî ve tê tepisandin. Bûyera Dêrsimê ya 1938'an a navê xwe ji Laçîn girtiye, li Geliyê Laçîn rû daye. Pevçûnên herî dijwar ên Geliyê Laçîn, di navbera 19-24'ê Tîrmehê de pêk hatine.

Pêvajoya mişextbûnê:

Pêvajoyeke ku di navbera 10-31'ê Tebaxa 1938'an de ye. Gelê Dêrsimê yê ku ji herêmê hatiye derxistin, mişextî herêmên Anatolyayê dibin. Qirkirina herî mezin; bi taybetî, rastî dîroka kuştina Elî Şêr û kuştina Şahan, tê. Ev bûyerên bixwîn, di li herêma Bextiyarêyan pêk tên. Gelek xizmên Seyid Riza jî, di van şeran de jiyana xwe winda dikin. Qirkirina 1938'an jî, li Baltaliyê, dola Laçê, Xaçê û Xeç-zimekê, pêk tê. Di raporên arşîvên dewletê yên piştî 1920'î û di serê salên 1930'î de wêneya dewleta tirk a salên 1937 û 1938'an de ku li Dêrsimê çawa bi hovane gelê kurd di qirkirinan re derbas kiriye û herêm bêmîrov hiştine, pir aşkere radixin ber çavan.

Encam:

Piştî Cenga Kozlûcayê, Seyid Riza xwe li çiyayên Mûnzûrê bi cih dike. Parêzgerê Erzinganê jê re agahî dişîne ku wê xwestekên wan bipejirîne. Li ser vê yekê, di 5'ê Îlona 1937'an de Seyid Riza û hevalên wî tên Erzinganê. Li vê dere Seyid Riza û hevalên wî tên girtin û wan diavêjin zîndanê. Seyid Riza jî di nav de 58 kes bi biryara Dadgeha Taybet a Elezîzê tên darezandin. Dadgeh, ji 11 kesan re sizaya darvekirinê dide. Ji ber ku pir bi temen bûn, sizaya çar kesan dadixînin 30 salan. Biryara darvekirina Seyid Riza û pênc hevalên wî, di 18'ê Mijdara 1937'an de li Meydana Dexil a Elezîzê pêk tînin. Seyid Riza, bi serbilindî diçe ser sêdarê û ew bi xwe benê sêdarê dixê stûyê xwe û celadê xwe dehf dide. Dema ku ber bi sêdarê ve dimeşe,

bi dengekî bilind gotina xwe ya dîrokî dibêje:

Ez bi dek û dolabên we nehesiyam û hatim
lîstokên we; ev jî ji bo min bû derd, lê min jî li
hemberî zilma we, serê xwe netewand; bila ev
jî ji we re bibe derd.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Rewşa Dêrsimê ya berêya komkujiyê çawa bû, veke.
2. Parêzgerê herêma Elezîz, Dêrsim û Çewlikê kî ye û kengî tê dest-nîşankirin?
3. Dadgeha bi navê serxwebûnê, li ku tê avakirin û ji ber çi?
4. Dêrsimî, nameyan çawa pêşkêşî Mistefa Kemal dikin û tê de çi dibêjin?
5. Bi çi awayî, serhildana gel a li hemberî dagirkeriyê dest pê dike?
6. Rewşa Dêrsimê ya berêya raperînê û piştî wê çawa bû?
7. Pêvajoya dagirkerêya Dêrsimê, çawa dest pê kir?

WANE 7

ŞERÊ CÎHANÊ YÊ DUYEM

Di 1'ê Îlona 1939'an de artêşa Almanya, Polonyayê dagir dike. Îngilistan û Fransa li ser vê bûyerê, li dijî Almanyayê şer radigihînin û bi vî awayî Şerê Cîhanê yê Duyem dest pê dike. Dewletên weke; Almanya, Îtalya û Japonyayê di eniyekê de cih digirin û dewletên weke; Fransa, Îngilistan, DYE û Sovyet jî di eniya din de cih digirin. Mirov dikare bêje ku her devera cîhanê ket bin bandora şer. Dewletên ku beşdarî Şerê Cîhanê yê Yekem bûn, hemû çavkaniyên xwe û hêza mirovan ji bo şer bi kar anîn. Li gel leşkerên her du hêzan, bi sed hezaran mirovên sivîl hatin kuştin. Dema ku ji aliyê balafirên Japonyayê ve êrîşî filoya deryayî ya DYE'yê dikin, di Kanûna 1941'ê de ew jî tevî şer dibin.

Şerê Cîhanê yê Duyem, di Îlona 1945'an de qediya. Piraniya herêmên cîhanê, ji encamên vî şerê mezin û demdirêj, para xwe wergirtine. Dewleta Almanya ya di bin rêbertiya Adolf Hîtler de dawiya şer windahiyên gelek mezin dan û hat hilweşandin. Imperatorêya Japon û Îtalyayê jî têk çûn. Her çî qas windahiyên gelek giran dabin jî, Yekîtiya Sovyetê û Îngilistan ji Şerê Cîhanê yê Duyem bi awayekî serkeftî derdikevin. Ji ber ku DYE di dawiya şer de tevî bûye û gelek windahiyan nade, lê di têkçûna hêzên ku Almanya serkêşiya wan dikir de risteke mezin dilîze û ew jî dibe yek ji serkeftiyên Şerê Cîhanê yê Duyem.

Sedemên Şer:

Di dawiya Şerê Cîhanê yê Yekem de dema ku Almanya têk çû, neçar mabû ku peymanên di bin mercên giran de bipejirîne. Almanya wisa dihizirî ku di hevpeymanê Versayê de hin xalên giran hebûn û pêwîst bû di ber çavan re bîn derbaskirin. Almanya her çî qas di Şerê Cîhanê yê Duyem de têkçûneke gelek giran jiyan kiribe jî, piştî ku Şerê Cîhanê yê Yekem diqede, dest bi xwe komî ser hevkinê dike. Deh sal piştî Şerê Cîhanê yê Yekem, Almanya birînên xwe pêçabûn û xebatên pîşesaziya xwe pêş de biribûn. Her wiha, bibû yek ji dewletên herî bihêz ên Ewropa û cîhanê.

Di sala 1933'yan de Naziyan di bin serokatiya Adolf Hîtler de birêveberêya dewletê bi dest xistin. Hîtler, ji aliyekî ve dixwest hevpeyma-

na Versayê bêwate bike û ji aliyê din ve jî giraniyeke mezin dabû xurtkirin û çekdarkirina artêşê. Koma Netewan a di sala 1919'an ango di dawîya Şerê Cîhanê yê Yekem de ji bo parastina aştiyê û çareserkirina pirs-girêkan hatibû avakirin, li hemberî pirs-girêkên hene, bêbandor mabû.

Ji ber encama Şerê Cîhanê yê Yekem, li her devera cîhanê, pirs-girêkên nû derketibûn holê. Hêzên t êk çûne, encamên Şerê Cîhanê yê Yekem nepejirandibûn. Di vê navberê de Japonya di sala 1931'ê de bêyî ku dengên dijber li ber çavan bigire, herêma Mançûrya ya Çînê dagir dike. Jixwe, Japonya ji sala 1930'ê û pê de her tim hêza xwe ya leşkerî mezin dikir. Di sala 1935'an de birêveberêya Îtalyayê ya faşîst di bin serokatiya Benîto Mussolîni de Etiyopyayê dagir kir. Koma Netewan, vê carê jî nekariye ewlekariyên pêwîst werbigire. Hîtler, ji vê lewaziyê sîd wergirt. Di Adara 1936'an de Almanya yekîneyên xwe şandin aliyê Rojavayê Renê. Lê belê li gorî peymanê Netewan a di sala 1925'an de wê Almanya nekaribûya tu hêza xwe ya leşkerî bişîne vê herêmê. Koma Netewan, di vê mijarê de ji bilî hin protestoyan tiştêkî din nekir.

Di heman pêvajoyê de Almanya û Îtalya ji bo alîkarîya General Francisco Franco hêzên xwe yê leşkerî rêkirin Îspanyayê, ji bo ku di şerê navxweyî yê Îspanyayê de hêzên sosyalîst û şoreşger t êk bibin. Bi vî awayî, balafir û çekên xwe yê nû jî diceribandin. Bi vî awayî, dixwestin xakên nû bi dest bixin û mêtîngeriye li cîhanê berbelav bikin. Almanya, Îtalya û Japonyayê peymaneke bi navê Mîhwer saz kirin. Japonya di sala 1937'an de li hemberî Çînê şerekî giştî da destpêkirin. Almanya piştî salekê, Awûstîrya dagir kir. Piştî vê jî, Almanya diyar kir ku mafê wan li ser herêma Çekoslovakya ku bi koka xwe Alman in heye. Îngilistan û Fransa, Çekoslovakya qayil kirin ku li hemberî Hîtler dengê xwe dernexîne. Bi peymanê Îlona 1939'an, herêm ji Almanyayê re ma.

Piştî 6 mehan, dema ku Hîtler xwest paytexta Pragê bombebaran bike, Çekoslovakya ket bin bandora Almanyayê. Ji vir û pê de jî Polonya ya ku piştî Şerê Cîhanê yê Yekem serbixwe bûye, bibû armanca Almanyayê. Îngilistan û Fransa vê carê bawerî dan Polonyayê, ku wê li hemberî Almanyayê şer bikin. Bi êrîşkirina Almanyayê ya bi

ser Polonyayê re di 1'ê Îlona 1939'an de Şerê Cîhanê yê Duyem dest pê kir.

Destpêkirin û berfirehbûna şer:

Şerê Cîhanê yê Duyem di 1'ê Îlona 1939'an de bi êrîşa Almanya ya li ser Polonyayê re dest pê dike. Bi tevlîbûna dewletên din re 5 salan didome.

Îtalya, Japonya, Bûlgaristan, Macaristan û Romanya li gel Almanyayê cih digirin. Ji van dewletan re Dewletên hevgerî tê gotin.

DYE, Rûsya, Îngilistan û Fransa jî yekîtiyekê pêk tînin. Ji van dewletan re jî Dewletên hevpeyman tê gotin. Piştî ku Almanya dikeve Polonyayê, Rûsya jî dest bi dagirkirina Polonyayê dike. Rûsya bi Fînlândiyayê re jî ketiye nava şer. Almanya, bi awayekî bilez li rojavayê Fransayê Belçîka, Holanda û Danîmarkayê dagir dike. Xwe digihîne Efrîqayê û ber bi Misirê ve bi awayekî bilez pêş dikeve. Ji aliyekî ve jî Yûgoslavya, Yewnanistan, Macaristan, Bûlgaristan û heta Romayê Balkanan jî dixê bin serwerêya xwe. Di vê navberê de Îtalya jî, tevlî şer bibû û Arnavûtê dagir dike. Hêzên Îtalyayê, li Yewnanistan û Efrîqayê bi cih bibûn. Di 22'yê Hezîrana 1941'ê de Almanya êrîşî Rûsyayê dike û bi vî awayî, şerê Alman û Rûsan dest pê dike. Li aliyê din, di sala 1941'ê de Japonya êrîşî filoya Pasîfik a DYE'yê dike û bi vî awayî, her du dewlet jî tevlî şer dibin. Di destpêkê de Japonya serkeftinên mezin bi dest dixê, Fîlîpîn û Hind, Endonezyayê dagir dikin. Lê belê bi ketina Amerîkayê ya li gel alîgirên xwe cih girtin û pîşesazî bi armanca şer pêş xistin, bi taybetî alîkariyeke mezin ji bo Îngilistan û Rûsyayê dide. Dewletên din jî hezên xwe mezin dikin û bi vî awayî, hêdî hêdî rewşa şer berevajî vedigere. Bi vê yekê re hêzên Almanya, Îtalya û Japonyayê li her deverê neçarî dest bi şûn de gavavêtinê kirine. Di sala 1942'yan de Amerîka û Îngilîzan bi rêkirina hêzên xwe yê Bakurê Efrîqayê re hêzên Almanya yê li vir dixê nava tengasiyeke mezin. Di sala 1943'yan de dest bi dagirkirina Îtalyayê dikin, di encama vê dagirkirinê de Almanya xwe vedikişîne. Mussolînî tê rûxandin, bi vî awayî di sala 1944'an de Îtalya radest dibe.

Piştî vê, piraniya hêzan diçin ser Almanyayê û di encamê de Almanya çî qas li ber xwe dide jî, gelek cih dikevin destê Rûsya û alîgirên wê.

Bi vî awayî, di 1945'an de Almanya radest dibe û şer li Ewropayê bi dawî dibe. Di şerê Pasîfikê di destpêkê de pêş ketibe jî, piştî bi taybetî şerên deryayî û hewayî zêde bûn. Japonya windahiyên mezin dide, Amerîka jî cihên ku Japonya winda dike, bi dest dixistin. Di 6'ê Tebaxa 1945'an de Amerîka bombeya atomê ya yekem tavêje Hîroşîmayê. Di 9'ê Tebaxê de Rûsya jî li hemberî Japonya dikeve nava şer. Di 9'ê Tebaxê de bombeya atomê ya duyem tavêjin Nagasakî û di 14'ê Tebaxa 1945'an de Japonya jî radest dibe. Bi vî awayî, Şerê Cîhanê yê Duyem bi dawî dibe.

Encamên şer:

- Rê li ber windabûna mirovan û xerabbûna aboriyê vekir; bi milyonan mirov jiyana xwe ji dest dan.
- Dewletên hevpeyman ji vî şerî serkeftî derketin.
- Amerîka ji bo ku çekên xwe biceribîne, bombeyên atomî li Japonayê (Hîroşîma û Nagazakî) bi kar anîn.
- Tevger û ramanên netewperest "Nazîzm û Faşîzm» bi ser neketin.
- Dewletên dagirker, mêtîngêhên xwe winda kirin. Hindistan, Misir û Sûriyeyê serxwebûna xwe bi dest xistin.
- Almanya dabeşî du dewletên cuda bû. Di pey re ev her du dewletên alman di sala 1990'î de careke din bûne yek.
- Li şûna Koma Netewan ji bo parastina aştîya cîhanê, Netewên Yekbûyî di sala 1945'an hat avakirin
- Cihûyan bi alîkarîya Amerîkayê û Îngilistanê, li ser axa Kenan dewleta di sala 1948'an bi navê Îsraîlê damezrandin.
- Piştî şer du pevgerên mezin pêk hatin. Di bin pêşengiya Yekîtiya Sovyetê de pevgera Warso û bi pêşengiya Amrîkayê jî, bi tevlîbûna dewletên din ên Ewropayî, pevgera Nato hat damezrandin.
- Piştî şer, pêvajoya Şerê Sar dest pê kir. Di vê pêvajoyê de xebatên neyînî yên saloxgeriyê û xebatên sîxurî yên teknolojîk û zanînî, mohra xwe li peywendiyên navnetewî daye.
- Di pêvajoya şer de, pêşketina teknolojiya şer (balafir û fûzeyên dûravêj) rê li ber mirina giyaneweran bi şêweyekî berfireh didin vekirin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Polonya kengî û ji aliyê kê ve tê dagirkirin?
2. Hin sedemên Şerê Cîhanê yê Duyem, diyar bike.
3. Rewşa Almanyayê ya piştî Şerê Cîhanê yê Yekem, çawa bû?
4. Koma Netewan a sala 1919'an, çima hat avakirin? Veke.
5. Bi çi awayî, Almanya radest dibe, diyar bike?
6. Hin ji encamên Şerê Cîhanê yê Duyem, diyar bike.

BEŞA 5

- * ROJHILATÊ KURDISTANÊ
- * KOMARA MEHABAD
- * BAŞÛRÊ KRDISTANÊ DI DEMA ÎNGILÎZAN DE
- * BAŞÛRÊ KURDISTANÊ DI NAVBERA 1945-1975'AN DE
- * DERKETINA NETEWPERESTIYA BAAS

WANE 1

ROJHILATÊ KURDISTANÊ

Xaknîgarêya Îranê, di avakirina nasnameya kurd de cihekî xwe yê girîng heye. Navê Îranê, weke têgîn tê wateya welatê Aryen. Weke nav aryen jî, tê wateya gelên ku xwedî çanda cotkariyê ne. Ji ber ku çanda aryen, di şoreşa neolîtîkê de bi xebatên çandiniyê û kedîkirina lawiran ve dest pê kiriye, bi vê peyvê ve hatiye pênasekirin. Ji ber vê yekê, mirov dikare bêje ku kurdên destpêkê jî, bi vî awayî derketine holê. Peyva arî weke têgeh, di bingeha xwe de ji bo danasîna van komikan tê bikaranîn.

Di şaristaniya quntarên Zagrosan de nasnameya netewî ya kurdan a destpêkê, di bin serokatiya Konfederasyona Medan de hatiye birêvebirin. Bawermendên Zerdeştî, serkêşiya wê dikirin. Ji bo nasnameya kurdan, gelê med, weke pêşiyên kurdan ên di pêvajoya dîrokî û piştre jî weke netewên kurd hatine naskirin. Persan jî hebûna nasnameya xwe, ji medan wergirtine û deyndarê medan e. Herodot dibêje: “Pêvajoya medan, pêvajoya herî pêşketî ye.” Di wê demê de jî pers û grekan, çanda medan ji bo welatên xwe kirine mînak û li ser vî binge-hî xwe ava kirine. Di heman demê di serdema navîn de jî heman rist lîstine. Civaka kurd, xwe li ser çand û exlaqê Zerdeşt bi rê ve biriye. Beşeke biçûk ji êzîdîyan, heta niha li ser vê çandê jiyana xwe bi rê ve dibin. Kurdên elewî û yarsanî jî para xwe ji vê mîrateyê werdigirin. Şîayên Îranê, tirkmen, fars û civaka kurdan jî li hemberî desthilatdarêya îslama sunî, desthilatdarêya xwe ava dikin. Ev xeta berxwedanê, cewherê xwe ji hizir û kevneşopiya olên kevn a xaknîgarêya Îranê digirin. Desthilatdarêya Sefewî ya Şîa jî, bingeha xwe ya mezhebî, ji xanedana kurd a bi navê Safeûdîn digire. Lê şîatî, bîrdoziyeke ku li ser navê bindestan hewl dide ku bibe desthilatdar. Şîatiya Sefewîyan li hemberî xanedana osmaniyên sunî ji ber vê taybetmendiyê, xwe ji nexweşiya desthilatdariyê rizgar nekiriye. Ji çanda demokratîk a konfederasyona ramyarî tê. Di nava xwe de vediguhere burokrasiya navendî û bi vî awayî jî şîatî bû parçeyeke bîrdoziya desthilatdarêya fermî. Dewleta Îranê, di parçekirina kurd û Kurdistanê de risteke girîng lîstiye. Bi taybetî, di peymanê Qesra Şîrîn (1639) de ev rist lîstiye. Ev, tê wateya ku kurdên Zagrosan, ji tevahiya kurdên din

hatine qutkirin. Kurd, di cewherê xwe de nûnerên çanda Zerdeştî ne. Helwesta wan a îslamî ya li hemberî desthilatdarêya şîa, demokratîk-tir bû.

Di rastiya kevneşopiya kurdên Îranê de bandora netewî û etnîkî, ji bandora çanda olî û mezhebî zêdetir e. Piraniya kurdan ji ber ku li hemberî çanda şîa ya herêmî bûne asta xweparistinê, bi gelek pirs-girêkan re rû bi rû mane. Serhildanên ku di sedsala 19. de pêk hatin, bandorên xwe li ser desthilatdariyên şêx, beg û eşîran kirine.

Di encama van bandoran de desthilatdarêya van beg û şêxan hat rûxandin. Kurdîtî, di nava Kurdistanê de derbasî qonaxeke nû dibe. Lê serhildanên ku hatine bipêşxistin, ne xwediyê armancên mezin bûn. Ji parastina kurdan û bipêşxistina jiyana civakî dûr mane. Kurdên arîstokrat û berjewendîperest, li ser bingeha berjewendiyên xwe, hewldanên xwe pêş xistine. Lê di encama serhildanên kurdan de mafên ku hatine destgirtin, ên civakî ne. Pêwîst e di navbera van her du aliyan de cudahiya heye, baş were têgihaştin. Serhildanên ku bê encam mane, li ser hebûn û çanda kurdan, bandorên neyînî kirine. Li Rojhilatê Kurdîstanê; serhildana Şêx Ûbeydûlahê Nehrî ya di sala 1880'yî de Serhildana Simkoyê Şîkî ya di sala 1920'î de û serhildana bi pêşengiya Qazî Mihemed a di sala 1945'an de ji heman armancê re rê vekirine û tevgerêyan e. Têkçûn, zêdetir bi perçiqandina hebûna netewî ve encamdar bûne. Azadiya kurdan, ji holê rakirine. Ezmûna Komara Mehabadê ya ku di pêşengiya Qazî Mihemed de pêk hatiye jî, tevî taybetmendiyên xwe yê hemdem û gelerî, xwe ji encama neyînî ya serhildanên din rizgar nekiriye.

Di sala 1937'an de Peymana Pakta Sadabat a di navbera faşîzma tirk û Riza Pehlewî de hatiye çêkirin, di cewherê xwe de şeweyê hemdem ê Qesra Şîrîn e. Parçebûna civaka kurd û jîholêrakirina tevgera wan a azadiyê, ji xwe re kirine armanc. Di roja me ya îro de jî, di navbera birêveberêya kesk a tirk û birêveberêya faşîst a îslamî ya Îranê de li hemberî têkoşîn û hebûna kurd a netewî, peymanên veşartî hatine çêkirin û tên birêvebirin. Di heman demê de jî, Kurdistan hatiye parçekirin û li ser her parçeyî ramyariyên bişaftin û perçiqandinê hatine birêvebirin.

Simkoyê Şkakî:

Car caran jî hişmendiya yek alî û bi renekî eşîrî fikrandin bûye bela serê kurdan, ev yek jî di serîrakirina Simkoyê Şkakî de diyar dibe dema ku bajarê Mehabadê dikeve destê hêzên Simko de beşek ji leşkeran ziyane didin malên gel, ev jî dibe sedema tengezariyê û dûrketina ji serhildanê. Her wiha kuştina keşeyê nestûrî Mar Şemûn yê ku wekî nûnerê aşûran dihate dîtin bi hemû kesên ku pêre wekî mêvan serdana Simkoyê Şkakî kiribûn ji boyî pêşkêşkirina alîkariyê, bûye gaveke dijber ji aliyê nêzîkatiyên gelê kurd û civakên din yên di Rôjhilat de dijîn.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Navê aryan, tê çi wateyê û çima?
2. Ji bo nasnameya kurdan, gelê kurd çawa hat naskirin?
3. Desthilatdarêya Sefewî ya şîa, bingeha xwe ya mezhebî ji ku digire?
4. Ger serhildêrên kurd bi yên gelê din re alîkarî bikrana, wê rewşa civakê li himber dagirkeran çawa ba, lêkolîn bike?

KOMARA MEHABAD**Qazî Mihemed kî ye?**

Qazî Mihemed, ji eşîra Debokrî ye. Ji malbateke fireh e. Di nava Mehabadê û derdora wê de bi dîndarêya xwe ve tê naskirin. Di pêvajoyên herî zor û zehmet de li Kurdistanê xwedî risteke pir mezin e. Bi fedekarêya xwe ve tê naskirin. Qazî Mihemed, kesayetek zana û rewşenbîr e. Di nava gel de bi rêzdarî û hezkirin tê pêşwazîkirin û bi vî awayî gel qezenc dike.

Di sala 1945'an de Qazî Mihemed cihê xwe di nava Komeleyê de digire û di birêveberêya herî jor de erkdar dibe. Bapîrê Qazî Mihemed, Şêx Elmeşayîx, hemû eşîrên kurdan komî ser hev dike û li hemberî îngilîzan şer dike. Di heman demê de Mamê Qazî Mihemed jî, ji bo parastina bajarê Mehabadê, di sala 1916'an de berxwedaneke bêhempa li dijî tirk û îngilîzan nîşan dide.

Ramiyarêya dewletîn navnetewî:

Îngilîz û Rûs, ji bo berjewendiyên xwe, dixwestin xwe di Îranê de bi cih bikin. Rûs, ji bo ku di Rojhilata Navîn de xwe bi bandor bikin, îngilîz jî ji bo petrola Îraq û Îranê bi dest bixin, tev digerêyan. Di heman demê de her du hêzan jî dixwestin kurdan bikişînin aliyên xwe. Polîtîkayên rûsan, ji yên îngilîzan zêdetir bibandor dibin. Di demeke kin de komek ji rewşenbîrên kurd, ji bo hevdîtinekê diçin Rûsyayê. Di sala 1942'yan de tevahiya rêxistinên kurd ên di nava Îranê de komî ser hev dibin û civînekê li dar dixin. Di heman salê de komele tê avakirin.

Damezrandina Komara Mehabadê:

Piştî demekê bi navê PDK a Îranê, tevgerê dike û Qazî Mihemed jî birêveberêya wê dike. Qazî Mihemed, bi alîkarêya rûsan di roja 22'yê Çileyê 1946'an de Komara Mehabadê dadimezirîne.

Komar, 11 mehan li ser piyan dimîne û piştî wê hildiweşe. Yek ji sedemên rûxandinê, kurd bi xwe bûn. Şer û pevçûnên eşîran, lihevnekirin, berjewendiyên eşîrî û kesayetî danîna pêşiya berjewendiyên giştî. Sedema din jî, lîstokên îngilîz û îraniyan bûn.

Sedema têkçûna Komarê:

Piştî Şerê Cîhanê yê Duyem (1945) diviyabû hêzên ku di şer de bi ser

ketine, hêzên xwe vekîşînin welatên xwe. Heman rewş, ji bo Yekîtiya Sovyetê jî derbasdar bû. Piştî Peymana Tehranê a di bihara 1946'an de hêzên Sovyetê artêşa xwe ji Rojhilatê Kurdistanê vedikişînin. Vekîşîna artêşa sor a ji Kurdistan û Azerbaycanê, ji bo her du gelan jî rewşeke neyînî afirand. Ji ber ku ev her du komar jî, bi alîkarêya artêşa sor hatibûn damezirandin.

Piştî ku artêşa sor xwe vedikişîne, dagirkerêya Îranê berê xwe dide Kurdistan û Azerbaycanê, dixwaze xwe li van deveran bi cih bike. Gelek caran li hemberî kurdan bi ser nakevin. Ev jî, bi taybetî di sala 1946'an de bû. birêveberêya Îranê, gelek caran dixwest dijîtî û nakokiyê di navbera her du gelan de biafirîne. Ji ber vê yekê, serî li gelek rê û rêbazên qirêj dide. Di heman demê de hin serokeşîrên kurdan jî, berê xwe ji şoreşê guhartin û cihê xwe li gel dijmin girtin. Di encamê de artêşa Îranê berê xwe da Kurdistanê. Lê li Kurdistanê rastî tu berxwedanê nayê.

Di dawiya sala 1946'an de artêşa Îranê dikeve bajarê Mehabadê. Qazî Mihemed, ji bo ku gelê kurd ji komkujiyeke artêşa Îranê biparêze, xwe radestî wan dike. Artêşa Îranê, hejmarek ji welatparêzên ku radestî wan bûne, dikuje. Her wiha, Qazî Mihemed, li gel bira û pismamê xwe di 30'ê Adara 1947'an de li bajarê Mehabadê li Meydana Çarçirayê, ji aliyê rêjîma Îranê ve tîn bidarvekirin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Qazî Mihemed, ji kîjan eşîrê ye û bi çi tê naskirin?
2. Komara Mehabadê, kê damezirand û bi alîkarêya kê?
3. Çima vekişîna artêşa sor a ji Kurdistan û Azerbaycanê, rewşeke neyînî afirand?

WANE 3

BAŞÛRÊ KURDISTANÊ DI DEMA ÎNGİLÎZAN DE

Dema ku Imperatorêya Osmaniyan parçe dibe, Peymana Sykes-Picot (1916) di meriyetê de ye. Li herêmê serwerêya Îngilîstan û Fransayê heye. Ji bo parastin û çavdêrêya herêmê, dewletên nû yên Îraq û Sûriyeyê hatine avakirin. Xeta trêne, weke sînorên Komara Tirkiye û Sûriyeyê hat nîşankirin. Sînorên Îraq û Tirkiyeyê jî, di çarçoveya Peymana Mûsilê de hatine xêzkirin. Di vir de berjewendiyên petrolê bingeh hatine girtin. Xêzkirina sînorên Îraq û Tirkiyeyê, li ser komployan pêş ketiye. Ev komplo, li ser bingeha parçekirina xaka kurdan a ku bi sedsalan hatiye bernamekirin û pêkanîn. Mixabin, di wê demê de komploya çar parçekirina Kurdistanê pêk hatiye.

Destpêkê li Rojhilat bi peymana Qersê (1921), piştî li Rojava bi peymana Lozanê tiştên ku hatin qezenckirin, di sala 1926'an de bi peymana Mûsil û Kerkûkê ve di asta stratejîk de tên windakirin. Di vê peymanê de ne tenê petrola herêmê hatiye dizîn, biratiya gelên li herêmê jî hatiye bidawîkirin. Yekgirtina çandî ya hemû gelên Rojhilata Navîn, hatiye windakirin. Di navbera gelan de dîwar hatin avakirin, têlên elektrîkê hatin danîn, baregehên leşkerî hatin çêkirin, bi artêşên taybet ve sînor hatin dagirtin. Serwerêya îngilîzan, ev lîstoka xwe li hemû Ewropa, Asya, Afrîqa, Amerîka, heta li parzemîna Awûstiryayê jî lîstiya. Bi vê şeweyê, karîbûn serwerêya xwe pêş bixin û bidin meşandin.

Serhildana Şêx Mehmûdê Berzencî:

Di sala 1920'î de dewletên serkeftî yên Şerê Cihanê yê Yekem, li Sanremoyê konferansê li dar dixin. Di vê konferansê de ji aliyê Îngilîstan û Fransayê ve li Îraq, Sûriye, Lubnan û Filistinê biryara damezirandina birêveberiyên mêtîngehan hatibû standin. Li gorî vê rewşê, Kurdistan weke herêmeke girêdayî Îraqê dihat pejirandin. Lê ev biryar, rê li ber nerazîbûnên tund ên kurdan vedike.

Di sala 1920'î de serhildanên ku ji ber van sedeman dest pê kirine, li bajarên weke; Kerkûk, Silêmanî, Hewlêr û bajarên din ên kurdan belav bûn. Di dawiya tebaxê de serhildan li her aliyê Başûrê Kurdistanê belav dibe. Hêzên îngilîz, tengasiyên mezin dijîn. Leşkerên îngilîz, di encama şerên giran de û bikaranîna teknîka nû karîne vê

serhildanê bitepisînin.

Îngilîzan, di 21'ê Tîrmeha 1921'ê de Emîr Feysel weke qralê dewleta Îraqê yê nû ragihandin. Ev biryar, di berjewendiyên ereban de ji bo gelê kurd rewşeke pir neyînî diafirand. Li ser vê yekê, li Kurdistanê aloziyan careke din dest pê dikir. Kurd baş dizanin ku bi destpêkirina desthilatdarêya Xanedana Haşimiyên re gelê kurd wê ji hemû mafên civakî û ramiyarî bêpar bimînin. Ji ber vê yekê, careke din kurdên li ser sînore Başûr û Rojhilatê Kurdistanê û yên Şarezorê li dijî leşkerên îngilîz dest bi şer dikin. Di van pêşveçûnan de Şêx Mehmûdê Berzencî, ji aliyê îngilîzan ve tê desteserkirin.

Li ser daxwazên azadkirina Şêx Mehmûdê Berzencî û raperîna gel a ji bo vê yekê, rayedarên îngilîz digihêjin biryarê ku derketina ji aloziyên hene û rawestandina êrişên tirkan ên li ser herêmê, tenê bi anîna Şêx Mehmûd a herêmê ve dikarin pêşiyê lê bigirin. Ji ber vê yekê, biryarê didin ku Şêx Mehmûd ji mişextiyê vegerînin. Şêx Mehmûd, ji Hindistîna tînin Kuweytê. Berêya ku ber bi Silêmaniyê ve bi rê bikeve, li Bexdayê bi rayedarên hikûmetê, bi komîserê bilind ê îngilîzan û qral Feysel re çend hevdîtinan pêk tîne. Her du alî, di van hevdîtinan de li ser pêkanîna sazûmaniya herêmê û di mijara têkoşîna li dijî tirkan de li hev dikin. Weke berê, dîsa soza damezirandina herêmeke xweser hat dayîn. Ev herema xweser, bi Silêmaniyê û derdorê wê re sînordar hatibû girtin. Ango herêmeke teng bû. Piştî vê, Şêx Mehmûd bi fermanên îngilîz û komîserê ramiyarî yê bi navê Noel re tê Silêmaniyê. Li vê derê birêveberiyê nû tê damezirandin û Şêx Mehmûd jî dibe serokê herêma xweser. birêveberêya Başûrê Kurdistanê, di destpêkê de ji bo perwerdeya gel, dest bi xebatê dike. Zimanê kurdî, dibe zimanê fermî. Pere û pûl hatibûn derxistin. Di vê navberê de rojnameya Bangî Kurdistan hat weşandin. Piştî demê rojnameyên Ûmêdî Îstîqlal û Rojî Kurdistan jî hatin weşandin. birêveberêya Başûrê Kurdistanê; ji axa, beg û kesayetên dewlemend pêk dihat. Vê birêveberiyê, li gorî derfetên demê, ji bo pêşketinên aborî û çandî xebat dimeşandin.

Şêx Mehmûd, di dawiya sala 1922'yan de, nûnerên xwe şandin Bexdayê. Di van hevdîtinan de encameke hêja bi dest neket. Rayedarên îngilîz û yên ereb, li şûna berfirehkirina mafên demokratîk, li herêmê

daxwaza kêmkirina mafên hene jî dikirin. Ramana Şêx Mehmûd ew bû, ku wê rayedarên îngilîz helwesteke weke ya sala 1919'an bi kar bînin. Ji ber vê yekê, li dijî wan dest bi hewldanê kir. Piştî demekê, rayedarên îngilîz ji van hewldanan agahdar bibûn.

Ji bo danûstandina der barê pêşketinan de Şêx Mehmûd vexwendin Bexdayê, lê wî çûna Bexdayê red kir. Her di vê navberê de hêzên îngilîz ên bejahî û hewayî êrîşî kurdan kirin. Bajarê Silêmaniyê, di 23'yê Adara 1923'yan de hat bombebarankirin. Şêx Mehmûd, li dijî van êrîşan banga tekoşînê dike.

Leşkerên îngilîz, di dawiya Adara 1923'yan de li dijî kurdan dest bi êrîşeke berfireh dikin. Di vê êrîşê de beşeke mezin ji xaka Kurdistanê tê dagirkirin. Fermandarêya leşkerî ya îngilîz, di 5'ê Gulana heman salê de ji bo êrîşeke mezin ferman derxist. Her wiha, bi alîkarêya xayînên heremê re di nivê Gulana 1923'yan de Silêmanî xistin bin kontrola xwe. Piştî vê bûyerê, di demeke kurt de hêzên kurdan careke din bajarê Silêmaniyê ji wan distînin. Lê hîn bi temamî xwe bi cih nekirine, neçarî valakirinê dibin. Her çî qas di van êrîşan de serkeftî nebin jî, li dijî îngilîzan şerê partîzanî hat berdegamkirin.

Êrîşên îngilîzan ên li ser navenda Silêmaniyê zêde dibûn. Di vê navberê de Şêx Mehmûd jî, ji bo wergirtina alîkariyê, ji rayedarên Yekîtiya Sovyetê re nameyan dişîne. Di van nameyan de stemkarî û zordarêya îngilîzan a li ser gelê kurd, talan û wêrankirina ku li Kurdistanê pêk hatiye û daxwaza piştgirêya leşkerî û ramyarî tîne ziman. Lê birêveberêya Bolşevîk, ji bo nameyên ji wan re hatine şandin, bersiveke erênî nedaye.

Serhildana Şêx Mehmûd, di sala 1930'î de jî, dema ku dewleta Îraqê fermî dibe, careke din dest pê dike. Vê carê jî bajarê Silêmaniyê, weke çend caran dubare bûye, ji aliyê balafiran ve tê bombebarankirin. Di van bombebaranên de bajarê Silêmaniyê dîsa tê wêrankirin. Serhildana Başûrê Kurdistanê ya di bin rêbertiya Şêx Mehmûdê Berzencî de bi vî awayî bêdeng dibe. Şêx Mehmûdê Berzencî, di sala 1956'an de jiyana xwe ji dest daye.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Çima dewleta Îraq û Sûriyeyê hat avakirin?
2. Biryara damezirandina birêveberêya mêtîngehan, rê li ber çi vekir?
3. Çima kurdên Şarezor û Rojhilatê Kurdistanê, li dijî leşkerên îngilîzan şer kirin?
4. Ramana Şêx Mehmûd çi bû?
5. Şêx Mehmûd, di nameyên ku ji rayedarên Yekîtiya Sovyetê re dişîne de çi dibêje?

WANE 4

BAŞÛRÊ KURDISTANÊ DI NAVBERA 1945-1975'AN DE

Ramyariyên ku Fransa li ser Sûriye û Rojavayê Kurdistanê bi rê ve dibirin, di heman demê de îngilîzan jî li Başûrê Kurdistanê heman ramyarî bi rê ve dibirin. Bi vî awayî, îngilîzan sîxurên xwe di nava hemû beşên civakê de bi cih dikirin. Îngilîzan, li Îraqê xwe weke hêza bicihanîn û belavkirina dadê û alîkarên gelên bîndest nîşan didan. Lê di rastiye de tevahiya kiryarên îngilîzan, ji bo desteserkirina petrolê bûn. Li ser vî bingeşê, komîserên îngilîzan dixwazin birêveberên hemû eşîrên kurdan bînin rex hev û bi wan re civînekê pêk bînin. Di vê civînê de wê daxwazên eşîran ên ji îngilîzan bihatana guhdarkirin. Di rastiye de ev plana îngilîzan a li hemberî civakên herêmê bû. Ji ber ku îngilîzan baş dizanîn ku hemû eşîrên kurdan ne di heman nêrîne de ne. Dema ku yek dibêjê spî ye, yê din jî wê bêje reş e. Dema ku Şêx Mehmûdê Berzencî wê metirsiyê dibîne, yekser dikeve nava liv û tevgerê. Ji 40 eşîrên kurdan înzeyan kom dike û ji komîserê îngilîzan re dişîne. Daxwaza wî ew e, ku dewleteke kurdan were avakirin û ev dewlet jî bi îngilîzan ve girêdayî be. Lê komîserên îngilîzan, ev xwestek pêk neanîn û ji wan re digotin: “Lezê nekin.”

Di vê pêvajoyê, ango di sala 1937'an de Kurdistan, di bin desthilatdarêya ereban de bû. Di heman demê de jî, nijadperestiya kurd dikeve pêvajoyeke nû. Ji ber vê yekê, pêwîstî bi damezirandina rêxistineke nû didîtin. Guftûgo li ser awayê rêxistin û modela wê dihat kirin. Di dawiyê de Şêx Mehmûdê Berzencî û alîkarê xwe yê bi navê Prof. Refîq Helîm, li Başûrê Kurdistanê partiya yekem a bi navê “Hîwa” damezirandin. Di vê partiya ku di sala 1941'ê de hatiye damezirandin; kesayetên rewşenbîr, mamoste û xwendekaran cih digirtin. Her ku çû, di nava partiyê de lihevnekirinan dest pê kir.

Baskên wê yên çep û rast derketin, ên rast li cem îngilîzan cihê xwe digirtin û yên çep jî cihên xwe li cem rûsan digirtin. Lê pevçûnên navxweyî yên di nava partiyê de bêhêziyê bi xwe re tîne. Ev jî, dibû sedem ku partî bêplan bimîne. Li ser rewşa ku heye, civînek tê lidarxistin. Di vê civînê de pêwîstî bi peydakirina serokekî nû tê dîtin. Nêrîn hemû diçûn li ser Mele Mistefa Berzanî, ku ew bixwe ne

di nava van xebatan de bû. Berzanî, endamê malbateke xuyayî yê herêmê ye, nûnertiya şextiyê dikir. Ji ber vê yekê, li herêmê dihat naskirin. Di encamê de serokatiya Berzanî tê pejirandin. Berzanî, li hemberî birêveberêya Îraqê, serhildanekê dide destpêkirin û piştê jî gelek fermanên leşkerî yên kurd di nava artêşa Îraqê de jî tevî serhildanê dibin. Dema ku îngilîz vê rewşê dibînin, dikevin nava liv û tevgerê. Berzanî, di dawiya sala 1943'yan de navberê dide êrîşên xwe û dest bi xebatên dîplomasiyê dike. Ji bo çareserêya ramiyê, serî li hikumeta Îraqê dide.

Di sala 1944'an de her ku diçû xebatên dîplomasiyê diket metirsiyê. Lê hevdîtînen Partiya Hîwa yên bi hikumetê re didomin. Di encamê de ji bo birêveberêya Îraqê nameyek tê şandin. Desthilatdarêya Îraqê jî, vê nameya ku daxwaza hevdîtinekê ya ji nûnerên her du aliyan pêk dihatin, dipejirîne. Di kombûnê de daxwazên aliyê kurd, bi vî awayî derdikevin pêş:

1. Di herêmeke ku bajarên Kerkûk, Hewlêr, Silêmanî, Xaneqîn û Duhok digirt nava xwe de pêkanîna birêveberêya herêmî ya taybet.
2. Weke zimanê fermî, pejirandina zimanê kurdî.
3. Di her desteya wezîran de erkdarkirina wezîrekî ku ji birêveberêya herêmên kurd berpirsiyar bin.
4. Ji bo her wezîrî, erkdarkirina cîgirek kurd.
5. Li Kurdistanê pêkanîna reforman.

Di sala 1945'an de her ku diçû rêxistina Hîwa belav dibû û ji armancên xwe dûr diket. Hatibû diyarkirin ku piraniya kesên ku di nava vê partiyê de cih digirtin, bîrewer û rewşenbîr bûn. Li aliyê din jî, Berzanî serokê eşîrekê bû. Ev rewş, di nava partiyê de rê li ber aloziyan vedike. Berzanî jî, ji vê rewşa heye bêzar bû û li riyên çareseriyê digere. Li ser vê bingehe Berzanî û hevalên xwe biryara avakirina partiyeke nû didin.

Bi vî awayî, 12'ê Sibata 1945'an de partiya bi navê "Azadî" tê damezirandin. Her çî qas partiyeke nû hatibû avakirin jî, peywendiyên her du rêxistinên (Hîwa û Azadî) didomin. Dixwestin birêveberêya Îraqê bê guhartin û Nûrî Seîd were li ser desthilatdariyê. Eger ev pêk

nehatibûya, wê ereb bi alîkarêya îngilîzan bi hêsanî tev bigerêyana. Mirov dikare bêje ku pirsgirêka kurd di pêvajoyeke giran re derbas dibû. Piştî Şerê Cîhanê yê Duyem (1945) îngilîzan ji bo ku tevgera kurd biperçiqînin, biryara tevgerêke çekdarî dide û 25 hezar leşkerên xwe dişîne Kurdistanê, ji bo ku alîkarêya Îraqê bikin.

Rêveberêya Îraqê, di sala 1945'an de êrîşeke mezin dibe li ser kurdan. Lê tevî ku hêza wan ji ya Îraqê kêmtir jî bû, leşkerên Îraqê li hemberî berxwedana kurdan bi ser nakevin. Dema ku van serkeftinan bi dest dixê, alîkarêya gel jî her ku diçû zêde dibû. Ji aliyekî ve ev piştgirî bilind dibû, ji aliyê din ve jî xiyametkar di nava tevgerê de bûn. Dema ku îngilîzan dîtin her ku diçe serhildan berfireh dibe, bêtir ku tu zagonê li ber çavan bigirin, êrîşên hewayî li ser Kurdistanê pêk anîn û gundên kurdan bi erdê re kirin yek. Di encama van êrîşên giran de hêzên kurdan tengezarêyan jiyayî dikin û bi hêzeke ku ji deh hezar kesî ve pêk hatiye, derbasî Îranê dibin. Di wê demê de jî Komara Mehabadê di pêvajoya damezirandinê de bû. Di rê de hêjmareke zêde mirov ji ber sedema birçîbûnê û sedemên din, jiyana xwe ji dest dan.

Piştî vê bûyerê, birêveberêya Îraqê, der barê Berzanî û hevalên wî de biryara darvekirinê distîne û yên hatin girtin jî tîn darvekirin. Di sala 1946'an de Mele Mistefa Berzanî, weke berpirsiyarê giştî yê artêşê di nava Komara Mehabadê de cih digire. Di 16'ê Tebaxa 1946'an de Partiya Demokratîk a Kurdistanê tê damezirandin. Lê piştî hilweşandina Komarê, bi meşeke dirêj derbasî Yekîtiya Sovyetê dibe û li wir deh salan dimîne.

Di 14'ê Tîrmeha 1958'an de Ebdilkerîm Qasim derbeyeke leşkerî pêk tîne û li Îraqê dawî li monarşiyê tîne. Li ser vê bûyerê, Mele Mistefa Berzanî ji ber ku li Îraqê rewş hatibû guhartin, vedigere Kurdistanê. Lê ji ber ku hevdiştinên bi birêveberêya Ebdilkerîm Qasim re hatine kirin, bê encam dimînin, di sala 1961'ê de PDK dest bi çalakiyên çekdarî dike. Di sala 1968'an de Partiya Baas, li Îraqê tê ser desthîlatdariyê. Di sala 1970'yî de jî xweserêya herêmê tê pejirandin. Lê ji ber sedemên nediyar, piştî demeke din şer û pevçûn careke din dest pê dikin.

Peymana Cezayîrê (1975) a ku di navbera Îraq û Îranê de pêk hatiye,

di dîroka Berzaniyan de ya herî giran e. Têvgerê, têkçûneke gelek giran jîyan kir. heta rêxistinê têkçûna xwe ragihand, beşek jî endamên sereke derbasî Îranê bûn. Ev bû sedem ku hejmareke girîng jî kurdan derbasî aliyê birêveberêya Îraqê bibin û li dijî Berzaniyan şer dikin. Ev rewşa nû ya ku derketiye, di nava rêxistinê de jî rê li ber dengên dijber vedikir. Ên jî helwesta Mele Mistefa Berzanî nerazî, di sala 1975'an de YNK (Yekîtiya Nîştîmanî ya Kurdistanê) dadimezirînin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Îngilîzan, li Îraqê xwe weke çi nîşan didan?
2. Daxwaza Şêx Mehmûdê Berzencî, çi bû?
3. Kê cihê xwe di Partiya Hîwa de digirt?
4. Partiya Azadî, kengî û ji bo çi tê avakirin?
5. Çima îngilîzan biryara tevgereke çekdarî da?
6. Mele Mistefa Berzanî kengî û ji ber çi derbasî Rojhilatê Kurdistanê bûye?

WANE 5

DERKETINA NETEWPERESTIYA BAAS

Baasî, netewperestî ye. Netewa xwe, di ser hemû netewan re dibîne û ji kemalîzmê bandor bûye. Armanca pergala Baas, avakirina dewleteke yekbûyî ya ereban a li Rojhilata Navîn bû. Di sala 1940'î de li Sûriyeyê hatiye avakirin. Damezirînerên wê; Selah Bîtar û Mîşel Eflaq in. Her çî qas li Sûriyeyê derketibe, li Îraqê jî alîgir peyda dibin. Kongreya yekem, di sala 1947'an de li Şamê pêk hatiye.

Ji bo jihilêrakirina kurdan, gelek rêbaz bi kar anîne. Bi qasî ku li ser desthilatdariyê maye, Baasiyan xwe li ser rêbazên zext, tundî û dijwarêyan ragirtiye. Li ser gelê kurd û şîayan, gelek qirkirin û komkujî pêk anîne. Li hemberî nakokiyên navxweyî yên geleri, bi DYE'yê re ketiye nava peywendiyên cur bi cur.

Partiya Baas a Îraqê, di bin serokatiya Sedam Hisên de gelek êş û jandane jiyankirin. Bi saxî xêzanên kurd xistine bin axê. Gelek enfal pêk anîne, weke; komkujîya kîmyabarana Helepçe, bi hezaran darvekirin û bi deh hezaran kurd di zîndanên de rizandine. Gelek gund û navçeyên kurdan wêran kirine. Ev tiştên ku bi serê kurdan ve anîne, heman tişt bi serê şîayan ve jî anîne.

Dema enfalê:

Enfal, navê xwe ji sureya Quranê ya bi navê Enfalê digire. Di hin ayet û sureyan de qala kuştina kesên ku bawerêya wan bi xwedê kêr, an jî nayê, dike. Rêjîma Baas, bi xwe spartina van sureyan ve dest bi komkujîya kurdan kiriye. Dixwestin di nava Îraqê de kurdan tune bikin. Di pêvajoya vê tunekirinê de gelek kiryarên qirêj hatine bikaranîn. Wargehên êsîran(dîl) hatine saz kirin. Yekîneyên kuştinê hatine çêkirin. Operasyonên leşkerî hatine bipêşxistin. Çekên kîmyawî û biyolojîk hatine bikaranîn. Di dema bikaranîna van rêbazan de hemû hebûnên zindî hatine kuştin. Mirov, lawir, şînatî ji holê hatine rakirin. Ev qirkirinên ku di sala 1976'an de hatine destpêkirin, heta sala 1983'yan hatine domandin.

Dijmin ji ber hin armancên xwe yên qirêj, bûyera enfalê pêk tîne. Dixwestin di van kiryanan de mezheba sunî ji bo berjewendiyên xwe bi kar bînin. Ango dixwestin dewleteke ereban a li ser bingeha mezheba sunî damezirînin. Di nava vê erdnîgariyê de gelek komên ci-

vakî yên ji nijadên din jî hebûn. Bi rêbazên bişaftina çand û exlaqê civakî, dixwestin ku wan ji kevneşopiyên wan dûr bixin. Piştî ku ev armanca xwe pêk anîn, ramyarêya netewperestiyê ya li dijî civakan bi kar anîn.

Ev bişaftinên civakî û armancên qirêj, rê li ber lewazbûna gel vekir. Gelek hêzên ku alîkarî ji dewletên derve digirtin, heta niha jî di bin bandora van hêzên derve de dixebitin. Ji gelê xwe dûr ketine. Ji xwe ev dewletên derve, piştî Enfalê jî dixwazin hemû kurdan ji holê rakin û tune bikin. Li şûna gelê kurd ê ku ji cih û warên wan dihatin derxistin, gelê ereb dihat bicihkirin. Bi vê rêbazê, rêjeya gelê kurdên nîştêcih dihatin kêmkirin. Bi taybetî, li bajarê Kerkûkê, ev rêbaz hatiye bikaranîn. Netewperestî, taybetmendiya wan a herî diyar e. Li Başûrê Kurdistanê, pêşketina tevgera demokratîk û hemdem, weke di dîroka gelê kurd de jî hatiye dîtin, dibûn sedemên bingehîn ên komkujiyan.

Di sala 1975'an de dema ku tevgera Başûrê Kurdistanê têk diçe, li ser civaka kurd, rêzêkomkujî tîn destpêkirin û bi salan tîn domandin. Bi têkçûna tevgera başûr re ji bo birêveberêya Baasê, rewşeke destdayî derdikeve holê. Bi derketina vê rewşa nû re gav bi gav desthilatdarêya birêveberêya Baas, li başûrê welat tê rûniştandin.

Ji sala 1983'yan û pê de li Hewlêr û Mûsilê bi zorê xebitandina jinan, yek ji encamên vê ramyarêya qirêj e. Di operasyonên leşkerî yên di navbera salên 1983-1989'an de hatine meşandin, bi hezaran mirovên sivîl ên di nava wan de jin û zarok jî hebûn, bi awayekî girseyî hatin tunekirin, an jî windakirin. Di hin rewşan de tevahiya şênîyên gundan bi giştî bi carekê ve hatin kuştin, çekên kîmyawî hatin bikaranîn. Bi hezaran gund hatin şewitandin, malên wan hatin talan û wêrankirin. Ji ber sedemên pir ji rêzê; jin, zarok, ciwan, pîr û bi deh hezaran mirov hatin zîndankirin, bi sed hezaran gundî bi darê zorê ji welatê bav û kalan hatin dûrxistin.

Bi piranî kurd, 185 hezar Kurdistanî bi karanîna çekên kîmyawî û rêbazên cur bi cur ve hatin kuştin. Li Başûrê Kurdistanê 4000 gund bi komkujiya Enfalê re hatin kavilkirin. Di pêvajoyeke wiha de Başûrê Kurdistanê bê şert û merc agirbestê radigihîne. Yekem komkujiyên ji wir û pê de hatine meşandin a Helebçeyê, beşeke ji komkujiyên

Enfalê ye. Komkujiya Helebçeyê (16'ê Adara 1988) ya dawiya wan salan e. Di encama wê de zêdetirî 5000 mirovên kurd hatin kuştin û bi deh hezaran birîndar û kesên pûç li dû xwe hiştin.

Lê belê heta niha jî li ser kurdan ev komkujî û tunekirin tên domandin. Di sala 1989'an de li herêma Zaxo, komkujî tê pêkanîn. Weke encam; 14'ê Nisanê, weke roja bîranîna şehîdên komkujiyê hatiye pejirandin.

Piştî Şerê Kendavê û Lêgerînên Çareserêya Dewletî:

Piştî Şerê Kendavê, di sala 1991'ê de li Başûrê Kurdistanê meclis û hikumetek tê avakirin. Ev rewş, di bin parastina hêzên Çakûç ên NATO (Peymana Bakurê Atlantîk) de derdikeve pêş. Piştî Şerê Kendavê, ji ber ku têkoşîna azadiyê ya di bin rêbertiya Abdulah Ocalan de li Kurdistanê di asteke bilind de pêş ketibû, hêzên navnetewî pêdivî bi avakireneke wisa dîtibûn. Armanca wan, astengkirina tevgera azadiyê bû.

Dema ku hêzên DYE'yê leşkerên Dewleta Îraqê ji Kuweytê derxistin û êrîşî ser wan kirin, gelê kurd jî li Kurdistanê serî hilda. Hêzên Sedam Huseyn, ji beşeke Kurdistanê hatin derxistin. Piştî, pêşmergeyên PDK û YNK'ê ku piraniya wan li Îranê bûn, vegeyêyan Başûrê Kurdistanê. Bi hatina PDK û YNK'ê ya ji Îranê re yek li Silemanî û yek jî li Hewlêrê, du hikumet li Başûr ava bûn.

Piştî, ji bo serwerêya xwe ya di nava xakên Kurdistanê de bi hev du re şer kirin. Di van şeran de bi hezaran Kurdistaniyan jiyana xwe ji dest da. Weke tê zanîn, armanca Şerê Kendavê, bêbandorkirina dewleta Îraqê bû. Di heman demê de dixwestin Îraq û kurdan bixin bin bandora xwe. Bi van plan û kiryarên qirêj ve dihat armanckirin ku nasnameya hemdemî û demokratîk a gelê kurd û şerê gel ê hebûnê bêbandor bikin. Dixwestin van armancên xwe bi lîstok û rêbazên qirêj berdewam bikin.

Ji aliyê hêzên derve ve xwedî derketina li Başûrê Kurdistanê, ne bi armanca çareserkirina pirsgerêka kurd bû. Di demên borî de aşkere bûye, şerê ku hêzên başûr li Başûr meşandine, ji dijminahiya derve xerabtir e. Gel, bi mirinê re rû bi rû hiştine.

Di sala 2003'yan de dema ku hêzên NATO rêjîma Baas a li Îraqê rûxandin, li Başûrê Kurdistanê rewşeke nû derket. Ji bo gavên ber bi

dewleteke biçûk ve zemîn tê avakirin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Baasî kengî û li ku hatiye avakirin?
2. Enfalê, navê xwe ji ku wergirtiye?
3. Bûyera Enfalê, di navbera kîjan salan de pêk hatiye?
4. Partiya Baas a Îraqê, çi bandor li kurdan kiriye?
5. Di pêvajoya tunekirina kurdan de çi derket holê?
6. Sedema kêmbûna rêjeya gelê kurd, çi bû?
7. Hêzên navnetewî, pêdivî bi avakirineke çawa didîtin?
8. Armanca Şerê Kendavê, çi bû?

BEŞA 6

- * ROJAVAYÊ KURDISTANÊ
- * ALÎKARÊYA KURDÊN ROJAVA YA JI BO SERHILDANÊN KURDAN
- * TEVGERA AZADIYA GELÊ KURD

WANE 1

ROJAVAYÊ KURDISTANÊ

Rewşa kurdan a di dema desthilatdarêya Fransayê de:

Dema ku Kurdistan hat parçekirin, beşeke ji Kurdistanê ket bin desthilatdarêya Fransayê. Fransa jî, weke îngilîzan ramiyarêya (Belav bike, parçe bike û bi rê ve bibe) li ser kurdên Rojava meşandiye. Her cure stemkarî û dagirkerî, li ser kurdan dimeşand. Di heman demê de jî, hevkarêya Fransa û Tirkîyeyê ya li hemberî kurdan hebû. Ev jî, di encama peymanê 20'ê Mijdara 1921'ê de pêk hatibû.

Li gorî vê, Rojavayê Kurdistanê di nava dewleta Sûriyeyê de dima. Ji vir û pê de erebên nijadperest, diyar kirin ku tu mafê kurdan li ser vê herêmê tune ye. Çi kurdê ku li vir jiyan dike, ji derve hatiye. Bi taybetî jî, piştî serhildana Şêx Seîd a 1925'an ji Tirkîyeyê hatine û li vir bi cih bûne. Ji ber vê yekê, weke civaka xwecihî nedihatî pejirandin. Fransa hemû mafên jiyanê, didan kêmtewên li wir hene, lê belê ji bo kurdan tiştekî wiha tune bû. Bi vê dixwestin ku ji serokeşîrên kurdan hêzeke hevkar biafirînin û wan neçarî xwe bikin. Li hemberî vê ramiyarêya ku Fransa dida meşandin, gelê kurd dest bi serhildanan kirine. Hin ji van serhildanan, ev in:

Serhildana Beyandûr:

Ev serhildan, di sala 1923'yan de li dijî kirêyarê fermandarê hêzên leşkerî yê firansî bi navê Rokan û bi hevkarêya hemû eşîrên kurd û ereb ên li Rojava dijiyan. Di vî şerî de gelê herêmê li hemberî hêza herî mezin a cîhanê bi ser ketine. Sedema wê jî, yekîtiya ku di nava gel de çê bibû jib o parastina nîrx û çanda xwe.

Toşa Amûdê 1937:

Di sala 1926'an de hêzên firansî êrîşê birin ser bajarê Amûdê. Ji bo têkbirina şoreşgerên ku serî hildane li himber Firansayê. Lê rastî berxwedanekê ji aliyê gel û şoreşgeran hatin bi pêşengiya Seîd Axayê deqorî yê ku têkiliyên xwe bi Şamê re baş saz kiribû, di heman demê de alîkarêya eşîrên kîkan di herêma Dirbêsiyê de û yên Milan di Amûdê de wergirtibû. Destpêka van êrîşan bi serkeftina şoreşgeran bi encam bû, vê yekê hişt ku Firansayê bi hemû hêza xwe bi ser wan de bê û ji her çar aliyên debaiar hat dorpêç kirin. Di encamê de Seîd Axa û malbat û hevalên xwe derbasî bakurê Kurdistanê bûn. Lê

piştî efûkirinê dîsa vedigere Amûdê. Di sala 1937` an de li Amûdê qereqolek firansî hate vekirin vê qireqolê zîyan li gel dikir û ne li gorî çand û kevneşopiyên civakî tevdigerêya, her wiha bibû bingeha nakokiyên di nava xiristyan û misilmanên Amûdê yê ku bi salan bi hev re jiyan dikirin. Gelê amûdê dîsa serî rakir û êrîşî qereqolê kirin û hêzên firansî têk birin vê yekê hêrsa Firansayê kur kir û bi belafiran gund û bajarê Amûdê bombebaran kir.

Serhildana Xûta û Şamê:

Ev serhildan jî, bi alîkarêya kurdên di nava Şamê de jiyan dikir, hat bipêşxistin. Kesên bi navê Ehmedê Beravî û Mehmûd Elberazî rêbertiya serhildanê dikirin. Hêzên Fransayê, pêşî li serhildanê girtin. Fransa û Tirkîye, di van deman de di nava hevkarîyên bi her awayî de bûn. Ev hevkarî jî, bi taybetî li dijî kurdan pêk dihat. Li hemberî bêmafî û stemkarêya dewletên dagirker, rewşenbîrên heremê dest bi avakirina partiyên ramyarî kirin.

- » Partiya Demokrata Kurdistanê ya Sûriyeyê (Şam-1957)
- » Partiya Azadî ya Sûriyeyê (Qamişlo -1958)
- » Yekîtiya Ciwanên Demokratîk a Kurd - Sûriye.

Ramyariyên dewlata Sûriye yê li ser kurdan û kembera erebî:

Piştî Şerê Cîhanê yê Duyem bi salekê, ango di sala 1946`an de Fransa ji Sûriyeyê derdikeve. Bi derketina hêzên Fransayê re hêdî hêdî nêzîkbûnên desthilatdarêya ereban a li ser kurdan diyar dibû. Gelê kurd, weke parçeyeke Sûriyeyê nayê pejirandin. Desthilatdarêya Sûriyeyê ya ereb, kurd weke dijmin dihesibandin. Ji ber vê yekê, hemû cureyên pêkanînên ji derveyî mirovahiyê bi kar anîn. Desthilatdarêya Sûriyeyê, doza kurdan weke pîrsgirêkeke ramyarî nedidît, weke pîrsgirêkeke çandî lê dihat meyzekirin. Hemû mafên kurdan ên ramyarî û çandî ji destê wan hat girtin. Ev pêkanîn, ji sala 1950 heta roja me ya îro jî didome. Pêkanînên kembera erebî jî li ser kurdan pêk anîn. Ango gelê kurd ji gund û bajarên wan bi darê zorê dihatin koçberkirin û li cihê wan ereb bi cih dikirin.

Beşeke mezin ji kurdên Rojava, bênasname hiştin. Hin pêkanînên din ên weke; qedexekirina cil û bergên kurdî û qedexekirina ziman û çanda kurdî dan destpêkirin. Kesên ku ji derveyî van qedexeyan

tevdigerêyan, tavêtin zîndanê. Ji ber ku ji bo pergale metirsî dihatin dîtin, cih nedidan xwendekarên kurd û mafê wan ê xwendinê ji dest wan digirtin.

Di reforma çandiniyê ya hatiye derxistin de tenê li ser cotyarên ereb, xak hatin belavkirin. Ji vê projeyê, kurdan qet sûd jê nedît. Di herêmên kurdî de guhartin dan çêkirin. Li ser civaka kurd kiryarên faşîzane, mandele û tunekirin hatin bingehgirtin. Bi taybetî jî, ji bo tunekirina kurdan di sala 1963'yan de projeyek hat bipêşxistin. Ê ku ev proje derxist, Mihemed Talîb Hilal bû û ev proje wiha bû:

1. Dewletê koçberêya bi darê zorê da meşandin. Bi taybetî jî, kesên ku ji bo dewletê metirsîdar dihatin dîtin, hatin koçberkirin.
2. Li ser civaka kurd ramiyarêya cehaletê(nezanî) hat meşandin. Li Kurdistanê dibistan nedihatîn vekirin. Da ku kurd nezan bimînin, ev dihat armanckirin.
3. Deriyên karkirinê ji bo kurdan hatin girtin. Gel neçar ma ku li welatên derve ji xwe re li kar bigere.
4. Nasnameya olî, ji şêxên kurd hatin standin. Li şûna wan, şêxên ereb hatin şandin.
5. Di navbera kurdan de lihevnekirin derxistin û bû sedem ku kurd li hemberî hev şer bikin. Li ser xaka Kurdistanê, baregehên leşkerî ava kirin. Her wiha, mafê hilibijartinê ji kesên ku bi zimanê erebî nepeyivin, hat standin.
6. Anîna mirovên ereb li cihê kurdan û li ser sînor bi cih kirin. Bi vî awayî, desthilatdarêya Sûriyeyê ev bernameya ku hatiye dayîn, yek bi yek pêk anî.

Ev ramiyarî, di koçberêya gelê kurd a nava sînorên Sûriyeyê de sedema herî mezin e. Ji aliyê rêjîma faşîst ve gelê kurd ji cih û warê wan hat qewitandin. Li şûna gelê kurd, gelê ereb hat bicihkirin. Navê gundên kurdan, bi erebî hatin binavkirin û nivîsandin. Dihat xwestin ku gelê kurd û ereb, ji hev du werin qutkirin. Di navbera wan de astengiyên mezin hatin avakirin. Navê yek ji van astengiyan, kembera erebî ye.

Dema Hafiz Esed û desthilatdarêya Baas:

Li Rojhilata Navîn, serokdewletên ereb pirtir di destê malbat û kesên hevkarên emperyalîzmê de bûn. Hevkarêya van serokdewletan

a bi hêzên emperyalîst re hêdî hêdî rê li ber nerazîbûnan vedikir. Di nava civaka ereb de partiya Baas gav bi gav xwe bi rêxistin dikir û dixwest desthiladarên van dewletan jî, ji desthiladariyê bixe û cihê wan bigire. Bi vê armancê, desthiladarêya Îraqê ya di bin serokatiya Ebdilkerîm Qasim di sala 1963'yan de hatibû guhartin. Piştî demeke din, desthiladarêya Îraqê ketibû destê Partiya Baas.

Piştî guhartina desthiladariyê ya li Îraqê çêbû, Sûriye jî ket heman rewşê. Di sala 1971'ê de Partiya Baas li Sûriyeyê derbeyeke leşkerî pêk anî û Hafîz Esed ku femandarekî artêşê bû, bû serokê dewletê. Weke ku di hemû pergalên desthiladar ên yekpartî de bûye, partiya Baas jî li Sûriyeyê hemû kar û barên desthiladariyê bi xwe ve girêdan. Ji vir û pê de hemû nêrîn û helwestên ji derveyî xeta Baasê, weke metirsiyeke mezin dihat dîtin. Ji vir û şûn de li Sûriyeyê rewşa awarte hat ragihandin. Reform û guhartinên ku di rewşa ramiyarî de çêdibûn û şeweyê birêveberiyê li gorî berjewendiyên destlihatdarêya malbata Hafîz Esed dihat bipêşxistin. Yek ji van: Avakirina meclisa gel a ku hêza herî jor a eniya netewî bû, di nava vê eniyê de gelek partiyên ku di nava Sûriyeyê de hebûn, cihê xwe digirtin.

Lê vê partiyê, tu guhartin pêk neanî. Berevajiyê wê, bû hêzeke desthilatdar a li ser gel. Ango, ji aliyê dayîna mafên wekhevî, azadî û di naskirina mafên netewên din de tu carî ji aliyê Partiya Baas ve gavek nehatiye avêtin. Di encamê de tu cudahî di navbera Partiya Baas a Sûriye û Partiya Baas a Îraqê de tune ye. Di cewherê vê partiyê de ramiyarêya bişaftinê û bînpêkirina mafên gelan heye.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Dema ku Kurdistan hat parçekirin, Fransa kîjan ramiyarî li ser kurdan pêk anîn?
2. Serhildanên gelê kurd, diyar bike.
3. Di Serhildana Beyandûrê de gel li hemberî çî, bi ser ketin û sedema wê çî bû?
4. Gelo Serhildana Amûdê bi ser ket, an na, lêkolîn bike?
5. Li hemberî stemkarêya dewletên dagirker, rewşenbîrên herêmê kîjan ramiyarî ava kirin?
6. Xalên projeya tunekirina kurdan, diyar bike.

WANE 2

ALÎKARÊYA KURDÊN ROJAVA YA JI BO SERHILDANÊN KURDAN

Rojavayê Kurdistanê, ji bo hemû şoreş û serhildanên kurdan ên li her sê parçeyên din, bûye hêlîna xwe birêxistinkirin, bicihkirin û alîkariyê. Her çî qas di nava xwe de şoreşek pêş nexistibe jî, bûye cih û warê endamên serhildanên beşên din ên Kurdistanê. Dema ku serhildêrên beşên din ên Kurdistanê li hemberî êrîşên dagirkeran, tengasî jiyan dikirin û dişikestî, derbasî Rojavayê Kurdistanê dibûn. Xwe birêxistinkirin, heta bidestxistina alîkarêya daringî û rewanî, di vê beşa welatê me de pêk tanîn. Di heman demê de jî, li herêmê bicihbûna kesayetên rewşenbîr, ji aliyê xwe birêxistinkirinê ve dibû sedema gavên girîng. Di avakirina hestên netewî, parastina ziman, çand û exlaqê kurdewariyê de bandoreke mezin li ser gelê Rojava pêk anî.

Lê mixabin, di nava hemû serhildanan de hatiye aşkerekirin ku ji ber parçekirina hestên netewî yê gelê kurd, têkoşîneke hevbeş nehatiye meşandin. Gelek serhildan hatine bipêşxistin, lê yan di nava parçeyê Kurdistanê de sînordar maye, an jî di demeke kin de hatiye têkbirin. Ji ber van sedeman, serhildanên ku li parçeyên Kurdistanê hatine destpêkirin, li ser Rojavayê Kurdistanê bandora ku pêwîst dikir, dernexistiye holê. Tenê di asta piştgirî û alîkariyê de maye. Di Tîrmeha 1979'an de bi hatina herêmê ya Abdulah Ocalan re li Rojavayê Kurdistanê, şiyariyê mezin dest pê kir.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Rojavayê Kurdistanê, ji bo hemû serhildanên kurdan, bûye çi?
2. Çima serhildêrên beşên din ên Kurdistanê, derbasî Rojavayê Kurdistanê dibûn?
3. Gelo komeleya Xoybûnê ji bo serhildana Agiriyê çi pîlan çêkiribûn, lêkolîn bike?

WANE 3

TEVGERA AZADIYA GELÊ KURD

Rewşa herêma Rojhilata Navîn:

Rojhilata Navîn, ji Şerê Cîhanê yê Yekem ve weke yek ji herêmên herî xwedî pirsgirêk ên cîhanê bû. Pirsgirêkên ku hene, bi şerê parvekirina cîhanê yê duyem re zêdetir hatine kûrkirin û heta sala 1970'yî hatine berdewamkirin.

Ji ber girîngiya herêmê, ji aliyê hêzên sereke yên cîhanê ve bi baldarî tê şopandin. Di vê pêvajoyê de dewletên ku piştî şerê parvekirina cîhanê hatine damezirandin, li ser gelê xwe zor û çewisandinên giran pêk tînin.

Dema ku aloziya petrolê jî, li ser van pirsgirêkan dihat zêdekirin, pirsgirêk gurtir dibe û dibe mîna girêkekê ku ji hev nayê derxistin:

Rewşa Tirkîyeyê:

Di sala 1960'î de li Tirkîyeyê, tevgerên demokratîk û sosyalîst bi bandora tevgerên rizgariyê yên parzemînen din, her ku diçû mezin dibû. Şoreşa gelê Vîetmanê ya li dijî emperyalîzma Amerîkayê, şoreşa Kûbayê ya di bin serokatiya Fîdel Kastro û Che Guevara de şoreşên gelên reşik; Angola, Mozambîk û Gîne yên li dijî dagirkerêya Portekîz, têkoşîna azadiyê ya gelên Cezayîrê ya li dijî Fransayê, her wiha têkoşîna gelê Filistînê ya li dijî siyonîzma Îsrâîlê, di asteke jor de ciwanên xwendekar di bin bandora xwe de dihiştin.

Bi van bandoran, li Tirkîyeyê jî têkoşîna ji bo damezirandina dewleteke sosyalîst hatibû destpêkirin. Berbelavbûna ramanên sosyalîst a di nava xwendekarên tirk û kurd ên zanîngehan de çîna bûrjûwaziya tirk tirsandibû. Ji ber vê yekê, li dijî pêşveçûnên çêbûne, li ser daxwaza emperyalîzma Amerîkayê, di 12'ê Adara 1971'ê de artêşa tirk derbeyeke leşkerî pêk anî.

Bi pêvajoya cûntaya leşkerî ya 12'ê Adarê re li dijî birêveber û endamên rêxistinên şoreşger operasyon hatibûn destpêkirin.

Di van operasyonan de Serokên rêxistinên ku hatine diyarkirin; Denîz Gezmiş, Mahîr Çayan û Îbrahîm Kaypakkaya hatibûn kuştin û bidarvekirin. Bi sedan ciwanên xwendekar û sosyalîst di êşkenceyên giran re hatibûn derbaskirin û xistibûn zîندان. Di van salan de ji ber ku piraniya serok û endamên payebilind ên rêxistinên tirk hatibûn

kuştin û ketibûn zîndanên, ji aliyê serokatîyê ve valahiyeke mezin derketibû holê.

Rewşa Kurdistanê:

Di sala 1970'yê de li Kurdistanê û ji ber polîtîkayên hovane, vîna gel hatibû şikandin û gel ji nîrxên ramyarî, civakî, moral û mirovahiye hatibû dûrxistin. Li gel zora leşkerî û ramyarî, bi nêzîkatîyên aborî û çandî re gelê kurd ji aliyê jîyanê ve bi zor û zehmetiyên mezin re rû bi rû dihiştin. Çewisandinên bişaftinê û mandelekirinê, bêşînor dihat pêkanîn. Di van salan de û ji berêya wê, dagirkerên tirk li ser nîrxên gelê kurd, ew qas xebatên tunekirinê û ramyariyên qirêj meşandibûn, ku li gorî wan netewk bi navê gelê kurd, ji qada dîrokê hatibû tunekirin. Gelê kurd, di encama komkujiyên ku di dawiya serhildanan de pêk hatiye, bi taybetî jî piştî serhildana Agiriyê, xistibûn tîrbê û beton bi ser de rijandibûn.

Rêxistin û kesayetên kurd ên bi pîrsgirêkê re mijûl dibûn jî, nikarîbûn bi awayekî rast û baş pîrsgirêkê bigirin dest û binîrxînin. Van rêxistinên reformîst û netewperestên paşverû, Kurdistan weke; “pîrsgirêka şerqê” û çareserêya pîrsgirêkê jî, bi xwestekên weke; “rê, av, elektrîk û dibistanan” tanî ziman û digirtin dest.

Li Tîrkiye jî tevgerên ciwanên şoreşger, bi awayekî erênî pîrsgirêka kurd nedigirtin dest. Ji van a herî radîkal jî, ji bandora Kemalîzmê rizgar nebibûn û pîrsgirêk di çarçoveya Mîsak-î Millî de dinîrxandin. Li gorî wan, piştî ku sosyalîzm li Tîrkiye bihata damezirandin, wê pîrsgirêk jî bihata çareserkirin. Pêwîst bû, li ser rewşa kurd û Kurdistanê tu guftûgo çênebûna. Ji ber ku pîrsgirêk ne hêjayî guftûgoyan bû. Yê ku guftûgo bikira, weke mirovekî paşverû û dijberî sosyalîzmê dihat hesabandin.

Derketina Rêber Apo û Avakirina Pkk'ê:

Serokê rêxistina THKP-C Mahîr Çayan, di 30'ê Adara 1971'ê de ji aliyê hêzên dewleta tirk ve hatibû kuştin. Bi vê boneyê, di yekem salvegera kuştina Mahîr Çayan de xwepêşandanek tê lidarxistin. Rêber Apo, ji ber ku serokatîyê ji xwepêşandanê re dike, di 31'ê Adara 1972'yan de tê girtin. Ji ber vê bûyerê, 7 mehan li zîndana Mamakê dimîne. Ji ber ku di destê dijmin de belgeyeke ku karibin pê Rêber Apo siza bikin tune bû, serbest tê berdan. Di dema girtîgehê de

ramana damezirandina komekê, hêdî hêdî derketibû holê.

Di sala 1973'yan de lêgerîn û xebatên damezirandina komeke ku rizgarkirina gelê kurd a ji bindestiya dewleta tirk ji xwe re dike armanc, dide destpêkirin. Di sala 1974'an de bingeha komeke biçûk datîne. Di sala 1974 û 1975'an de hewldanên Rêber Apo yên ji bo mezinkirin û pêşdebirina komê berdewam dikin. Di sala 1977'an de ji bo şopandina xebatên ku hatine meşandin, li gelek bajarên Kurdistanê gereke ku bi qasî mehekê didome, pêk tîne. Di van salan de Hakî Karer jî li Kurdistanê xebatan dimeşîne. Hakî Karer, ne endamekî ji rêzê bû. Weke hîmê rêxistinê dihat pejirandin. Milîtanekî enter-nasyonalîst bû. Ji ber vê yekê, ji aliyê dijmin ve weke armanc hatibû hilibjartin.

Dijmin, bi şehîdbûna Hakî Karer re bersiv dabû civînên li Kurdistanê. Ev, di heman demê de peyameke girîng bû. Bi vê peyamê, diyar dike ku kengî bixwaze, wê rêxistinê ji holê rake. Şehîdbûna hevalê Hakî Karer, di nava rêxistinê de bandora erdhejekê afirandibû. Her çi qas bandora şehîdbûna hevalê Hakî Karer giran jî be, Rêber Apo bûyerê bi xwînsarî û helwesteke hêjayî serokan, pêşwazî dike. Hin heval di cih de êrîşkirina li ser dijmin û tolhildanê pêşniyar dikin. Lê ev helwest, ji aliyê Rêber Apo ve nayê pejirandin. Ji ber ku dijmin amade bû û li benda helwesteke wisa bû.

Li gorî Rêber Apo, bersiva binirx û hêja; bipêşxistin û mezinkirina rêxistinê bû. Madem dijmin bi tunekirinê gef li rêxistinê dixwar, wê demê ji bo bîranîna hevalê Hakî Karer, pêwîst bû bi partîbûyînê ve bersiv bihata dayîn. Li ser vî bingehî, xebatên damezirandina partiyê dest pê dikin. Rêber Apo, di Tîrmeha sala 1978'an de li Amedê manîfestoyê (Rêya Şoreşa Kurdistan) amade dike. Di nava rêxistinê de xebat û civînên partîbûyînê dide destpêkirin. 27'ê Mijdara sala 1978'an de li gundê Fîsê yê girêdayî navçeya Lîce ya Amedê bi beşdarbûna 23 hevalan Kongreya Yekem dest pê dike. Ev Kongre, du rojan berdewam dike. Bi beşdarbûna delegeyên ji gelek aliyên welêt hatibûn, kongre dest pê dike. Ji ber ku Rêber Apo wê biaxivîya, hevalê Xeyrî weke dîwan tê hilibjartin. Rêber Apo, bernameya partiyê pêşkêş dike. Piştî wê, hilibjartina navendê pêk tê. Komîteya navendî ya ji 7 kesan û desteya rêvebir ya ji 3 kesan pêk hatiye, tên

hilbijartin. Ji bo desteya rêvebir; Rêber Apo, Mihemed Karasungur û Şahîn Donmez hatibûn hilbijartin. Navê partiyê, li ser pêşniyara hevalê Ferhad Kurtay, dibe Partiya Karkerên Kurdistanê (PKK). Di sala 1978'an de Partiya Karkerên Kurdistanê(PKK) tê damezirandin. Piştî salekê, ango di sala 1979'an de derdikeve ji derveyê welat.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

1. Piştî Şerê Cîhanê yê Duyem, nakokî di navbera kê de zêde dibin?
2. Rewşa herêma Rojhilata Navîn, bi kurtasî veke.
3. Bandora polîtîkayên hovane yê li ser gelê kurd, çi bû?
4. Çima Rêber Apo, di 31'ê Adara 1972'yan de tê girtin?
5. Rêber Apo, ji sala 1973'yan û şûn de dest bi çi dike?
6. Kengî partiya PKK'ê tê damezirandin?

BELAVKIRINA WANÉYAN LI SER SALA XWENDINÊ

Heftî Heyv	Heftiya Yekem	Heftiya Duyem	Heftiya Sêyem	Heftiya Çarem
Rezber			Kapîtalîzm	Raperînên Gelan
Cotmeh	Raperînên Gelan	Şoreşên Rizgarêya Netewî	Şoreşên Rizgarêya Netewî	Bandora Kapîtalîzmê
Mijdar	Di Sedsa- la 19'an De Rewşa Kurdiştanê	Baban	Soran	Bedirxan Beg
Berfanbar	Serhildanên Gel	Mîrniş	Şêxîtî	Şêx Ûbeydulahê Nehrî
Rêbendan	Alayên Hemîdî Û Dibîştanên Êlan	Lêveger	Bêhinvedan	Bêhinvedan
Reşemeh	Şerê Cîhanê Yê Yekem	Hilweşîna Osmaniyan	Peymanên Ku Li Dijî Kurdan Hatine Çêkirin	Rewşa Kurdan+ Avakirina Komarê
Avdar	Koçgirî+ Komeleya Azadiyê	Şêx Seîd + Agiriyê	Dêrsimê+ Şerê Cîhanê Yê Duyem	Rojhilatê Kurdiştanê
Cotan	Komara Mehabad	Başûrê Krdiştanê	Netewperestîya Baas	Rojavayê Kurdiştanê
Gulan	Tevgera Azadiya Gelê Kurd	Lêvege		